ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝
ՎԻՈԼԷԹ ՃԵՊԵՃԵԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՊԱՅ՝

ԲԺԻՇԿ ԱՒԵՏԻՍ ՃԵՊԵՃԵԱՆԻՆ ՕՐԱԳԻՐԸ

1914 – 1918

Պէյրութ
1 9 8 6

ՏՈՔԹ. ԼԻՆՏԻՄ ՃԵՊԵՃԵԱՆ
1876 – 1952

ՏՈՔԹ. ԱՒԵՏԻՍ ՃԵՊԵՃԵԱՆ
ԹՈՒՐՔ ՍՊԱՅԻ ՏԱՐԱԶՈՎ
1915

Մեծ Եղեռնի մասին լոյս տեսած յուշագրութիւններ շատ կան: Ընդհակառակը, նոյն այդ շրջանին, Օսմանեան Պետութեան հաւատարմօրէն ծառայած հայերու առօրեան պատկերացնող քիչ բան գրուած է: Օսմանեան Կայսերական Բանակին զինակոչուած էին Կայսրութեան տարածքին վրայ համարեա՝ բոլոր հայ բժիշկները. անոնց հաւատարմութիւնը երբեք կասկած չի վերցներ:

Այդ նեղ օրերուն, Թրքական բանակը տագնապալի կարիքն ունէր որակեալ բժշկական խնամքի: Հայ բժիշկներ զայն մատուցանեցին ամենայն նուիրուածութեամբ, մինչ Օսմանեան Պետութիւնը, «Իթթիհատ վէ Թերագգի», կը գործադրէր կանխամտածուած իր ճիւաղային ցեղասպանութիւնը հայ ժողովուրդին վրայ: Այսօր, երբ թուրք կառավարութիւնը ստապատիր իր ամբաստանութիւններով ուժեղ ու ծաւալուն պրոպականտի անցած է աշխարհով մէկ, կասկածի տակ դնելու համար Հայ ժողովուրդին հաւատարմութիւնը, նման յուշերու հրատարակութիւնով մենք պարտինք ցոյց տալ անառգիւտ ճշմարտութիւնը:

Մենք տեղեակ չենք Օսմանեան բանակի մէջ ծառայած հայ բժիշկներու հրատարակուած որեւէ օրագրութեան. եթէ կան ալ, հազուադէպ են ու անբաւարար: Հետեւաբար, օգտակար նկատեցինք 1914–1918, Համաշխարհային Ա. պատերազմին, հայատառ հին թրքերէնով գրի առնուած սոյն տողերը թարգմանաբար հրատարակել:

Օսմանեան Կայսերական Բանակին մէջ ծառայած բժիշկ Աւետիս Ճեպենեանի օրագիրը, բացի անհատական բնոյթ կրող տողերէն, ընթերցողին կը ներկայացնէ պատմական իրադարձութիւններ, վիճակագրական թերեւս եւ անյայտ տուեալներ, ռազմական ականատեսի տեղեկութիւններ, Կայսերական բանակին մէջ տիրած կարգ ու սարքի մասին գաղափար: Չանագ-Գալէի պատերազմը նկարագրուած է ամբողջութեամբ: Յետ այսու – 1917–1918 – ականատեսի վկայութիւններ դատարկուած Արեւմտահայաստանի ողբալի վիճակի մասին, Մարաշէն մինչեւ Վան ու Արարատի փէշերը՝ Պայազիտ:

Նոյ. 1985, *Հալէպ* ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ ՎԻՈԼԷԹ ՃԵՊԵՃԵԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

ՕՐԱԳԻՐՍ ԳՐԵԼ ՍԿՍԱԾ ԵՄ 3 ՆՈՅ. 1914-ԻՆ, ՊԱՊԱ-ՆԱԳԳԱՇ (ՊՈՂՍՈՅ ԱՐԵԽՄՈՒՏՔԸ)

Առ այժմ կը բնակինք գիւղի դպրոցին մէկ սենեակին մէջ։ Իբրեւ սենեկակից ունիմ երիտասարդ անասնաբոյժ Թրավան Պէյ անունով սպայ մը՝ վրացի՝ շատ լաւ մարդ։

Այս առաւօտ ելլելով, կաթով սուրճը խմեցինք եւ ապա սպայ մեր ընկերներուն հետ իջանք գիւղ՝ ձմեռելու համար զինուորներուն տուներ պարպելու գործով զբաղելու։ Կէսօրուան մօտ վերադառնալով, կազի օճախի վրայ համեղ փիլաւ եփեցինք տապկուած միսով ու կերանք։

Ունինք 2 սպասաւոր. Կարապետ եւ Պէքիր, առաջինը պոլսեցի, երկրորդը Կեսարիոյ գիւղերէն։ Վերջինը թէեւ միամիտ, սակայն բարեսիրտ մարդ, այսօր ինծի համար խոտէ բազմոց մը շինեց. կը նմանի մեր տան Ծսթէր սպասուհիին, երեսը միշտ խնդուն։

Կէսօրէ ետք լուր եկաւ որ Զօրշու պիտի երթանք. ճամբու համար կը պատրաստուէինք։ Զօրշուն երկաթուղիի վրայ է, Քիլիսի չափ աւան մը. երանի թէ հոն կարենայինք մնալ։ Մենք ձիու վրայ պիտի ընկերակցինք հարիւրէ աւելի կառքերուն։

Սկսանք տապկուած միսով գետնախնձոր եփել երեկոյեան համար, մեծ ուրախութեամբ։ Հիմա կաթսան կ՚եռայ. մէկ կողմէն ընկերոջս կլկլակին ծուխը, միւս կողմէն իմ գլանիկիս մուխը, մէջտեղ կաթսայէն ելլող բուրումնալի շոգին, բոլորը իրարու խառնուած. ա՜լ ի՜նչ խօսք կաթսային եւ կլկլակին երաժշտական դղրդիւնի մասին։

Ծրէկ գիշեր երազիս մէջ հանգուցեալ Գէորգ հօրեղբօրս հետ վիճաբանեցանք, գլխ բաւական զբաղեցուց։ Այսօր այսքան։

ՆՈՅ. 4 1914, ՊԱՊԱ-ՆԱԳԳԱՇ

Վաղը այստեղէն պիտի շարժինք. այսօր բոլորս զբաղած ենք մեր իրերը հաւաքելով, կառքերը բեռցնելու եւ ճամբորդելու համար։ Կառքեր ըսելով չսխալինք. ասոնք 600 տարի հնութիւն ունեցող լեցուն անիւներով սայլեր են, բաղկացուցիչ բոլոր մասերը տախտակէ. անիւին առանցքը միասին դարձող եզան սայլեր, յոյժ տխսարժան...

Այս առաւօտ զինուոր մը Թոքատայ եղած էր, ուրիշ մըն ալ՝ սօյազ (հիւանդութեան անուն)։ Ձանոնք հիւանդանոց ուղարկեցի։ Կէսօրէ առաջ պտոյտի գացի. ամէն կողմ Պալքանեան Պատերազմի ամրութիւններով լեցուն. տեսարժան բլուրներ, խորունկ ղարէմլեր (պատե՞ր), ստորերկրեայ խցիկներ եւ հողակոյտեր են։ Ղարէմլերուն պատերը ցախով հիւսուած են, կողովի պէս, որ չփլչին։

Կէսօրուան մօտ եկայ երէկուան գետնախնձորին մնացածը կուլ տալու։ Զինուորներուն Թիֆօիտի եւ քօլերայի շիճուկ տալու պահուն՝ վրաս մի քանի լու Թառած էր. զանոնք մաքրեցի։ Հագուստս փոխելով, Պէքիրին տուի լուալու համար։ Գնաց։ Պահ մը յետոյ հեւալէն եկաւ յոյժ վրդոված։ «Ի՞նչ է, Պէքիր», հարցումիս, «էֆէնտիմ,- ըսաւ,- այս ղանաքը (օճիք) պինդ էր, ջուրը Թաթխելուս կակուղցաւ... ի՞նչ ընեմ. միւսն ալ Թրջե՞մ, Թէ...»։ Պէքիր վախցած էր որ ապտակ պիտի ուտէ. խորհած էր որ քօլայով օճիքը ջուրի մէջ ալ հաստատ կը մնայ։ Ինչեւիցէ, «Թրջէ՛, տղաս, ան ջուրի մէջ միշտ ալ կը կակուղնայ» ըսինք ու արձակեցինք։ Ուրախութեամբ հեռացաւ, մինչ մենք խնդալէն կը պայթէինք։ Այսուհանդերձ, հագուստները լաւ լուացած էր Պէքիր։ Ցետ այսու, իրեն տուի մի քանի գուլպաներ եւ շապիկներ. խղճմտօրէն կարկըտած էր բոլորը։

Երեկոյեան սիսեռով փիլաւ պատրաստեցինք տապկուած միսով ու կերանք։ Այցելութեան եկան միւս երկու սպայ ընկերները, Թէյ խմեցինք, քաղաքականութենէ ճարեցինք, խնդացինք, խօսեցանք ու մեկնեցան։ Առտուն կանուխ ճամբայ ելլելու համար ճամպրուկները պատրաստ են։ Գոմէշ մը խիթ ունեցեր է. անասնաբոյժ մեր ընկերը փութաց զայն դարմանելու։ Օդը շատ հաճելի, երկինքը պարզ է. յուսանք որ վաղը հաճելի ճամբորդութիւն մը կ՚ունենանք։ Մինչ այդ, Կարապետը Պոլիս ուղարկեցինք մի քանի պատուէրներով։ Պոլսէն գալու ատեն, հիւրանոց մոռցեր էի փետրէ բարձս. այդ ալ հետը պիտի բերէ։

ՆՈՅ. 5, 1914, ՍԻԼԻՎՐԻ
(ՊՈԼՍԷՆ 40 ՔԻԼՈՄԵԹՐ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ, ՄԱՐՄԱՐԱՅԻ ՎՐԱՅ)

Առաւօտ կանուխ, արեւածագէն 4 ժամ առաջ, մեր հարեւան ննջարանի աղմուկէն ա՛լ չկարենալով քնանալ, ելանք չուելու պատրաստուելու։ Անթիւ սայլերով ճամբայ ինկանք։ Անտանելի ճռնչիւն մը ծայր տուաւ, քանի որ սայլերուն ամէն ինչը փայտէ էր. ճամբու վրայ տղեկ մը, ի տես տարօրինակ այս երեւոյթին, «Մայրիկ, արապաներն ալ կու լան, տակերնին ալ բան մը միասին կը դառնայ...» կը բացականչէր։

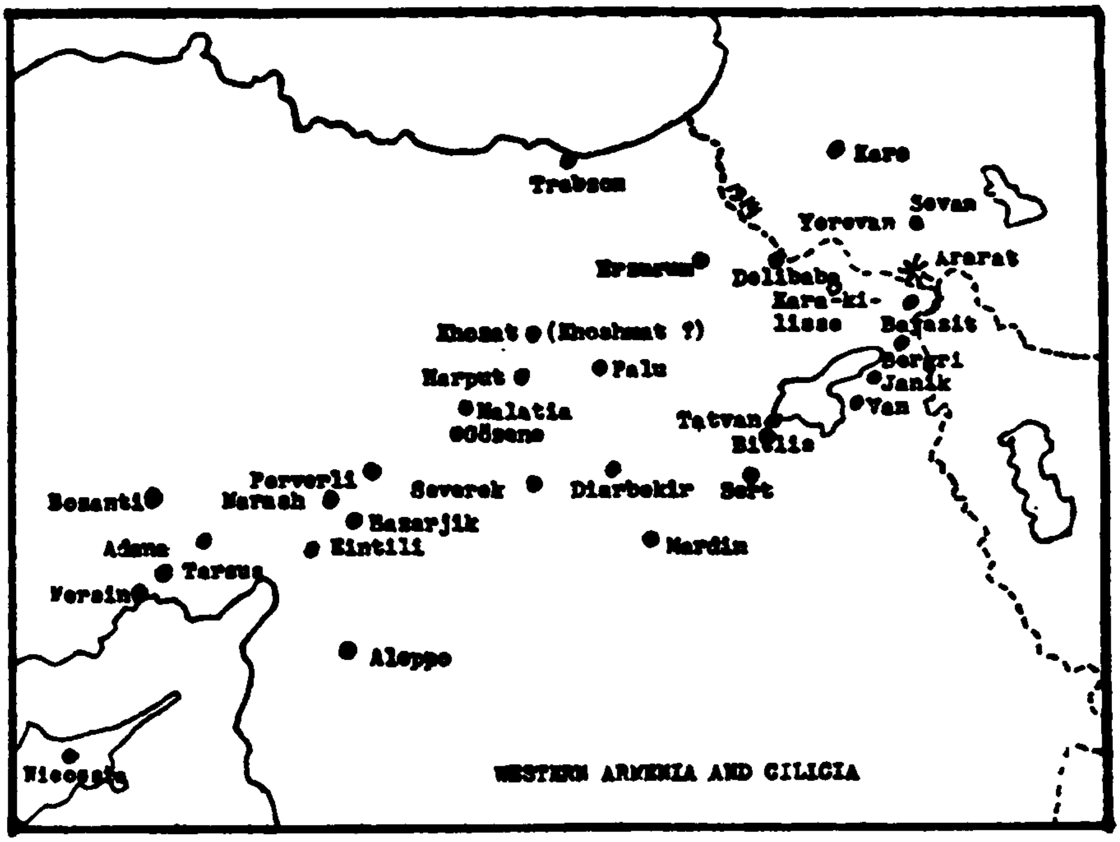

WESTERN ARMENIA AND CILICIA

Մենք ալ ճամբայ ինկանք ձիերու վրայ։ Օդը շատ հաճելի էր։ Չաթալճա իջնելով, 3 ժամ զբօսնեցանք. ճաշելէ ետք կրկին ճամբայ ելլելով հասանք կարաւանին։ Ի՜նչ հաճելի մարգագետիններ... ամէն տեղ դալար, կանաչ սարեր։ Ռումելին (Պոլսոյ արեւմուտք) դրախտ մըն է եղեր։ Բոլոր գիւղերը՝ յոյն. ի՜նչ գողտրիկ գիւղեր... խոշոր, հարուստ, իսլամ բնակչութիւնը շատ սակաւ. գլխարկով գիւղացիներու միայն հոս կը հանդիպիս։

Առաջին մեր հանդիպած գիւղը՝ Չագրճալը, երկրորդը՝ Ենիճէ-Քէօյ, գեղեցիկ եւ եկեղեցիներով օժտուած գիւղեր. բնակչութիւնը դուրս ելած էր մեզ տեսնելու. բայց խեղճերը զինուորականութենէն գանած են, յոյժ վախցած։ Ի տես սիրուն փոքր երախաներու, կը հրճուիմ։ Սակայն անոնք երբ զինուորական տարազէս վախնալով ետ կը փախչէին՝ դառն յուզումներ զիս կը պատէին։ Աւելի ուշ անցանք Սիրկուն-Քէօյէն, նոյնպէս՝ յոյն։ Տեղ-տեղ, Պուլկարներուն աւերած չէն վայրերը, քանդած տուները տեսնելով, կարելի չէ յուզումդ զսպել. ճամբու վրայ կանաչ լեռներ ծածկուած են պուլկար ամրութիւններով, կարծես արիւն կը հոտի ամէն տեղ։ Չաթալճա գիւղին մէկ կէսը իսլամական տուներ են. Պուլկարներ այրած քանդած են բոլորը, ցաւալի տեսարան։

Այստեղ սրճարան մը մտայ, նստեցայ. յանկարծ զինուորական կարգապահութեան պահակ մը առջեւս տնկուեցաւ։ Քաղաքավար բարեւ կենալէ ետք, «Պէյ էֆէնտի, մեզի՝ զինուորական կարգերուս, սրճարան նստիլ արգիլուած է, կը ներէք» ըսաւ։ Անմիջապէս դուրս ելայ։ Ժամը 11-ին Սիլիվրի հասանք, 5000 բնակիչ ունի. 90 տուն հայ։ Սիրուն ծովեզերեայ աւան մը։ Այստեղ կը գիշերենք. այս տողերը կը գրեմ «խօսքն անոր», հօթէլ կոչուող շէնքի մը մէջ։ Ժամը 3-ն է։ Երեկոյեան կանաչ սիսեռով իզմիր-քէօֆթէ կերանք՝ կէս գաւաթ գինիով։ Յոգնած եմ, պիտի քնանամ։ Բարի գիշեր։

ՆՈՅ. 6, 1914, ԱՐԱՊԼԸ ՉԻՖԹԼԻՑԻ (ՄԱՐՄԱՐԱՅԻ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ)

Սիլիվրի հանգիստ քնացայ։ Առաւօտ՝ արշալոյսին, համով կարագ եւ սահլապ ուտելէ ետք, ճամբայ ինկանք։ Մարմարայի եզրին, ծովային ու ցամաքային ի՜նչ հաճելի տեսարաններ կը դիտեմ։ Ճամբու վրայ դարձեալ չէն բնակուած յոյն գիւղեր։ Անցանք Չանթա անուն 800 տուն ունեցող գիւղէ մը, որ հռչակաւոր է իր գինիով։ Այդ գիւղերը աւերուած էին թէեւ, բայց մեր զինուորները կ՚արածէին մի կերպ։ Անկէ ետք, Տէյիրմէն-Քէօյ անունով յունական գիւղ մը հասանք, 500 տուն։ Երեք օր առաջ ողջ գիւղը դատարկուեր էր. չէն այս գիւղին մէջ մէկ հատիկ անձ իսկ չէր մնացած, Յունաստան գաղթել ստիպուած էին՝ հե-

տերնին ոչինչ առնելով. տուներու մէջ անկողին, սնունդի պաշար, գինիներով լեցուն պահարաններ։ Այս բոլորը տեսնելով, հնարաւոր չէր յուզումը զսպել։ Անդիէն յանկարծ վրայ հասաւ գացողներուն տեղը գրաւելու համար բերուող գաղթականներուն կառքերու շարանը, նորեկները սկսան գիւղը լեցնել։ Մնացեալը յետոյ կը պատմեմ։ Տէյիրմէնէն հեռանալով հասանք Արապլը Չիֆթլիյի, ուր պիտի գիշերենք։ Այս վայրը հարուստ յոյնի մը ագարակն է, ամէն ինչ կայ։ Բոլորը գործածեցինք, կերանք, խմեցինք, իբրեւ թէ մերը ըլլար։ Երեկոյեան, սենեակին մէջ, մեզի համար կը պատրաստուի շիշ-թավուգ խորոված։ Մթնցաւ, ա՛լ չեմ կարող գրել։ Մնաք բարեաւ։

ՆՈՅ. 7, 1914, ՉՕՐԼՈՒ *(ՄԱՐՄԱՐԱՅԻ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ)*

Այսօր կէսօրուան մօտ Չօրլու հասանք։ Չիֆթլիյիէն ելած էինք առաւօտեան ժամը 1-ին, օդը ամպոտ էր։ Մի քիչ անձրեւեց, սակայն ոչինչ։ Ճամբան, լեռներու միջեւ, յոյն կնոջ մը հանդիպեցանք։ Առանձին ու բոկոտն կը քալէր. երբ հարցուցի թէ ինչո՛ւ իրեն նման երիտասարդ կին մը մինակ կը ճամբորդէ, սկսաւ լալու։ Ամուսինը զինք լքեր էր։ Զայն փնտռելու համար, 4 ժամ հեռու գիւղ մը կ՚երթար։ Հեռացաւ գնաց։

Չօրլու գայմագամութիւն է, ունի 10.000 բնակչութիւն, 300 տուն հայ կայ այստեղ։ Սիրուն քաղաք մը։ Հասնելով զօրանոց՝ իջեւանեցանք քաղաքէն կէս ժամ հեռու։ Այս տողերը կը գրեմ զօրանոցին մէջ։ Գնացքը կը սուլէ, Պոլիսէն 4 ժամ հեռու ենք երկաթուղիով։

ՆՈՅ. 8, 1914, ՉՕՐԼՈՒ

Այս առաւօտ անձնակազմը թիֆօիտի դէմ պատուաստեցի։ Զօրանոցին մէջ հանգիստ սենեակ մը հանգրուանած ենք, բայց ցուրտ է։ Շատ կ՚անձրեւէ։ Օրուան մէկ ճաշը մենք կ՚եփենք, իսկ միւսը ճաշարանը կ՚ուտենք։ Հրաման եկաւ որ զօրանոցէն ելլելով քաղաք փոխադրըուինք։ Այսօր քաղաք իջնելով դերձակի մը գացի որ ճաքէթիս թեւերը երկնցնէ. հայ էր. բարեկամացանք եւ իր միջոցաւ ուրիշ հայերու ծանօթացանք։ Լաւ ձի մը ունիմ, մատակ. ամէն օր կը պտըտիմ. փոթորիկներ պակաս չեն։

ՆՈՅ. 9, 1914, ՉՕՐԼՈՒ

Այսօր զօրանոցէն ելլելով Չօրլու իջանք. լաւ սենեակ մը գտանք, անշուշտ՝ անվարձահատոյց... Այսօր Կիրակի է, նոր բարեկամներու այ-

ցելութիւն տուի. քաղաքը պտըտեցայ։ Այսօրուան յօյներուն ալ մէկ կէսը գաղթած է։ Ձեզի քարթ մը գրեցի։

ՆՈՅ. 10, 1914, ՋՕՐԼՈՒ

Շատ պայծառ օր մըն է, սակայն մի քիչ ցուրտ։ Առաւօտուն աղօթքս ընելէ ետք կաթս խմեցի, բարեկամներուս երթալով շատախօսեցինք։ Կէսօրուան համար երշիկ առնելով կարագի մէջ տապկեցինք, վրան ալ հաւկիթ. ձեր բերանի վայել, կերանք, ի՞նչ ալ համեղ եղած էր։

Սպայ մեր ընկերներէն մէկը անգրագէտ էր, եւ տգէտ միանգամայն։ Երբ Սուէզ Քանալի խօսք անցաւ, խեղճ մարդը հետեւեալ ակնարկը ըրաւ. «Աստուծոյ սիրոյն, սա Սուէզ քանալը ի՞նչ է որ, նա՞ւ է, ամրութի՞ւն, թէ ինչ»...։ Անհաւատալի տգիտութիւն։ Կէսօրէ ետք մի քիչ պտըտելով օրը աւարտեցինք։

13 ՆՈՅ. 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Այսօր օդը լաւ է. ոտքով երկու ժամ պտոյտ կատարեցի առաւօտեան։ Այլ ճամբաներ շատ ցեխոտ են բայց [«միտան»ները] չափազանց մաքուր։ Կէսօրուան ճաշին համար երէկուան մեր բերած կաղամբը տապկած միսի հետ եփելով կերանք։ Կէսօրէ ետք ձի հեծայ, սպասաւորս հետս առնելով, եւ Ջաթալճա գացինք. հեսկերս (ճիզմէ, սրունքի պահպանակ) դեղին գոյն էին. սեւ ներկել տուի, քանի որ այդ է զինուորական ներկայ պաշտօնական գոյնը։ Ճամբայ ելանք։ Երեկոյեան դէմ անձրեւ մը, կարկուտ, կայծակ եւ որոտում ծայր տուին, տեսնելիք բան էր։ Մինչեւ ներկայ տարիքս այս կարգի փոթորիկ չէի տեսած։ Երկնակամարէն գետեր ու կայծակնային կրակ կը տեղային, կարկուտը կը զարնէր դղրդիւնով։ Այնպիսի մշուշ մըն ալ պատեց որ տառացիօրէն մէթրօ մը անդին անտեսանելի դարձաւ։ Ձիերը վազցուցինք եւ 20 վայրկեանէն գիւղ հասանք։ Բարեբախտաբար անձրեւարգել վերարկուս հետս ըլլալուն՝ չթրջուեցանք։

19 ՆՈՅ. 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Այսօր մասնաւոր դէպք մը չեղաւ։ Սպայ ընկերներու այցի գացինք, խօսեցանք, խնդացինք։ Ծովային պատերազմի մասին խօսք անցաւ։ Այդ տգէտ սպայ մեր բարեկամը, որ հրամանատար ալ է մեր վրայ, սկսաւ պնդելով նկարագրել թէ ծովու մէջ ալ կան ջուրէ բլուրներ, լեռներ, ձորեր, ուժե՜ղ երեւակայութիւն։ Զինք համոզող երեւոյթը հետեւեալն էր. ծովու մէջ կը թափի այսքան ջուր, բայց ծովը չի յորդիր, ուստի աւելցող այս ջուրերը ո՞ւր կ'երթան... Հետեւաբար ծով հո-

սող ջուրին տեղ գտնելու համար, այս խեղճ մարդը ջուրէ լեռներ երեւակայելու պարտաւորութեան տակ կը զգար ինքզինք։ Քէֆս տեղն է։

ՆՈՅ. 20, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Պահակ Կարապետը այսօր Պոլսէն վերադարձաւ, հետը նամակ Տոքթ. Սամուէլ Շմաւոնեանէն։ Վերարկուին ծրարն ալ բերաւ։ Գրպանները պրպտեցի նամակ մը գտնելու յոյսով, ոչինչ կար։ Ձեզի օսմաններէն նամակ գրած եմ։ Կէսօրէ ետք դարձեալ ձիով պտոյտ կատարեցի եւ ռազմական ամրոցներուն սարսափելի թնդանօթները դիտեցի։ Անձրեւ սկսաւ, տուն վերադարձայ։ Սենեկակիցս գիւղ գացած էր, այս գիշեր չվերադարձաւ։ Մնացի առանձին։

ՆՈՅ. 21, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Առաւօտ ելլելով գացի հիւանդները այցելելու։ Մեզի այցի եկաւ այստեղի երեւելիներէն մէկը, բաւական խօսեցանք։ Թէեւ օդը շատ նպաստաւոր է, բայց եւ այնպէս Ռումելիի ցեխը անհնելի է, չես կրնար պատկերացնել։ Յետմիջօրէին Ջաթալճա գացի, հեծեալ։ Թերթեր թըղթատեցի, ճաշեցի եւ վերադարձիս հրուշակ ու «փրզօլա» միս բերի հետս։ Հալվային «պաթմանը» 30 ղրշ. ողջ։ Այս տողերը կը գրեմ ընթրիքէ ետք։ Թիթեղեայ կրակարանի վրայ թէյի ջուրը կը տաքնայ, դարսենին («տարչին», սիննամոն) եւ մեխակը կը բուրեն անոյշ։

ՆՈՅ. 22–23, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Յիշատակելի բան չկայ այս երկու օրերուն. յարատեւ անձրեւ, փոթորիկ ու քամի։ Բայց եւ այնպէս, իբրեւ մարզանք, ամէն օր 2 ժամ կը քալեմ։ Փերիլամիշ (Սերպիա) կրկին պաշարուեցաւ։ Զօրավար Հինտենպուրկ 10,000-ներով գերիներ առաւ։

24 ՆՈՅ. 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Այսօր շատ ցուրտ կ'ընէ, սակայն դարձեալ մէկ ու կէս ժամ հեռու, Խատըմ գիւղը երթալով ճաշել որոշեցինք։ Սպայ ընկերոջ մը հետ գացինք եւ լաւ ճաշ մը ընելէ ետք վերադարձանք։ Քէօփրի-Քէօյի մէջ յաղթանակ տարուած ըլլալը կարդացինք։ Մեր բանակին Սուէզ-Քանալ շատ մօտենալուն ալ տեղեկացանք։ Այս երեկոյ առողջապահական մեր տասնապետին մանրէներու մասին մէկ ժամ դասախօսեցի, մարդը դեռ նոր կը լսէ թէ ինչ է միքրոպը։

ՆՈՅ. 25, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Մեր բնակած դպրոցի սենեակը պարպել ստիպուեցանք. վար-

ժուհին դպրոց չի կրնար եղեր աշխատիլ «Նամահրեմ» ըլլալուն համար։ Շատ փնտռելէ ետք, ուրիշ սենեակ մը գտանք, տէրը՝ այրի տարիքոտ կին մը։ Հաւաքելով, նոր տուն փոխադրուեցանք անձրեւի տակ։

Սենեակը հիւսիս կը նայի, ցուրտ է, բայց ի՛նչ ընել։ Կինը բարի կ'երեւի. անմիջապէս կրակ բերաւ, ածխանման հաց մը եւ հետը մեղր։ Երեկոյեան կարագով տապկուած փիլաւ կերայ։ Պոլիս մեկնած սպասաւորս ամսականս բերաւ, կէս ամսական միայն։ Ինչեւիցէ, «պերեքէթ վերսին» ըսի։

ՆՈՅ. 26–27, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Երէկուընէ ի վեր ծայր տուած է անձրեւ-փոթորիկ մը, որ քիչ սովոր է մեր մօտ։ Սենեակս հիւսիս նայելով, շատ ցուրտ է, կը մսիմ։ Ապակի պատուհաններուն վրայ լաթ գամեցի, գետինը վրան մը փռեցի, բայց անօգո՜ւտ։ Արեւմուտք նայող սենեակը կինը ի՛նք կը նստի։ Այդտեղ գրասեղանը անյարմար պիտի ըլլար։

Զինուորական պահեստէն ձաւար, բրինձ, շաքար, «թօփաճ» (տապկած միս), գետնախնձոր, կարկանդակ եւ ալիւր առնելով մուրհակ կու տանք։ Այսօր հաւկիթ առի, հատը՝ 17,5 փարա։ Սպայ ընկերս Պոլիս գնաց։ Հիմա մինակս եմ, Պէքիր ծառայիս հետ։

ՆՈՅ. 28–29, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Գիշերով բոլոր ջուրերը սառեցան, մի քիչ ձիւն ալ եկած է։ Երեք օր շատ ցուրտ ըրաւ։ Կը նկատեմ թէ այլեւս լքելու եմ այս սենեակը, ուրիշ սենեակի ճարին պէտք է նայիլ։ Հրամանատարիս խօսեցայ, գտանք ուրիշ տուն մը։ Տէրերը՝ այր ու կին, նոր մեռեր են, բայց ո՛չ վարակիչ հիւանդութենէ։ Այս կրցայ հաստատել իրենց բժիշկներէն։ Ժամանակաւորապէս ուսուցիչ մը կը բնակի, զայն հեռացուցինք։ Բայց, երբ մեր գոյքերը բերինք, երկու ժառանգորդ պառաւներ յայտնուեցան, մեզ ներս չթողուցին։ Մուխթար, մուլլա ջանացին զիրենք համոզել, բայց անօգուտ։ Արդ՝ զինուորներու աչք ըրի. զօրով գոյքերը մտցուցին ու ներս անցանք։ Տունը լաւ է. հանգիստ եմ։ Պառաւներուն հետ ալ հաշտուեցանք շուտով։ 72 ժամ տեւող փոթորիկը նոր հանդարտեցաւ։

Այս ժամուն առանձինն, կրակարանի գլուխն անցած կը գրեմ։ Հանգուցեալ տանտիրոջ ածուխին ալ մենք եղանք ժառանգորդ։ Տան գոյքերը սենեակ մը զետեղելով կնքեցինք։ Յանկարծ լոփիկ կատու մըն ալ յայտնուեցաւ, քովս նստած կը մլաւէ այս վայրկեանիս. ուսերս, գլուխս կը բարձրանայ։ Կ'արժէ՛ տեսնել։ Իրեն կերակուր տուի, բարեկամացանք։

Այս գիւղին մէջ առատ կաթ եւ մածուն կը գտնեմ. կը սնանիմ։

ԴԵԿՏ. 1, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Երէկ դարձեալ Չաթալճա երթալով պէտք եղած մանր մունր բաները առի բերի։ Օդը լաւ էր. ձիու վրայ Չաթալճայի եւ մեր միջեւ ինկող ձորը գացի պտըտեցայ։ Առջի տարի այս վայրին մէջ տեղի ունեցան ահաւոր ընդհարումներ (Պալքանեան պատերազմ)։ Շատ ցաւալի տեսարաններ՝ մարդու գանկերով. թեւերու եւ սրունքներու ոսկորներով լեցուն ամէն կողմ։ Շրափնելի փամփուշտի կտորներ, վրանի մնացորդներ, կօշիկի կտորներ ամէն տեղ։ Այս շատ տխուր երեւոյթները գիս ծանր խոհերու մղեցին։

Կարապետը կրկին Պոլիս ուղարկեցի որ ամսավճարիս միւս կէսը բերէ։

ԴԵԿՏ. 2–3, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Երէկ եւ այսօր աչքի զարնող բան չպատահեցաւ։ Գրաւուած տան ժառանգորդները Չաթալճա երթալով՝ կառավարիչին մօտ բողոքեր են, ըսելով թէ բժիշկը մեր վրայ յարձակելով, թեւերէն բռնելով մեզ դուրս հանեց։ Ուստի այդտեղէն ստուգատեսութեան եկան, մեզ դուրս դնելու համար. բայց ո՞վ կ՚ելլէ։ Այսօր Պոլիս մէկու մը գրեցի որ Տոքթ. Թօփալեանը տեսնէ եւ ըսէ թէ քովի նամակներն ու ծրարը Յովհաննէս Խօճային (Յ. Գ. Գ.) մօտ ձգէ, որ ես այդտեղէն բերել տամ։

Այսօր դարձեալ Խատըմ-Քէօյ երթալով ճաշեցի։ Մի քիչ շաքար, օճառ եւ թէյի դգալ մըն ալ առնելով եկայ։ Երեկոյեան տաքուկ սենեակիս մէջ երշիկ մանրելով կարագի մէջ տապկեցի, հաւկիթ ալ կոտրելով կերայ։ Պէքիրն ալ հաց տաքցուց։

ԴԵԿՏ. 4, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Այս առաւօտ, մեր տան բակին մէջ յայտնուեցաւ գնչու ընտանիք մը՝ այր ու կին։ Ասոնք իրարու հետ կռուելու սկսան, մաշալլա՜հ, տեսնել կ՚արժէր. ի վերջոյ, մարդը դաշոյն հանեց իր կինը խողխողելու։ Տասը անգամ ապահարզան յայտարարեց։ Ինչեւիցէ, միջամտեցինք. բայց եւ այնպէս կռուի բուն պատճառը գաղտնի մնաց։ Այր ու կին, զատ զատ քովս կանչեցի, յանդիմանեցի, պատժեցի. հաշտեցուցինք եւ կրկին անգամ պսակ ընել տուինք։

Երեկոյեան բաղնիքս առի. ջուր թափելով չէ, այլ անձեռոցով սրփուելով, ահա թէ ինչպէս։ Պէքիրին կէս թիթեղ ջուր տաքցնել տալով, անձեռոց մը թրջեցի, օճառեցի ու անով սրփուեցայ։ Թրջած միւս սփռո-

ցով ալ մաքրուեցայ ու երրորդով չորցուցի ինքզինքս։ Լաւ մաքրուեցայ։ Կոնակս ալ Պէքիրը լուաց։ Ժամը 9–ն է. կը պառկիմ։

ԴԵԿՏ. 5–6, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Անցաւ սառնամանիքը. անձրեւ չկայ, բայց ամպոտ է, այժմ ժամանակ անցնելու վրայ եմ։ Ժամը 5–ին պտոյտի գացի «Գարա-սու» ամրոցը։ Ժամը 6–ին դա՛րձեալ պտոյտ՝ Ջաթալճա։ Այսօր սպայ բարեկամս Պոլսէն վերադարձաւ։ Հոն ղրկած զինուորս ամսականս առեր է. վաղը կու գայ։ Թերեւս նամակ ալ բերէ։ Մեր զօրքը մզկիթի մէջ կ՚ապրի, ուստի երէկ մզկիթին պէտքարանին կոյուղին նորոգել տուի։ Պելկրատին անկումը լսեցինք։

Պոլիս մեր գտնուած ատեն ալ տարաձայնութիւն կար թէ Իրանի սահման պիտի փոխադրուինք. տեսնենք պիտի հաստատուի՞։

ԴԵԿՏ. 7–8, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Լսեցի թէ մի քանի օրէն Պոլիս պիտի կանչուիմ. նայինք ճիշդ կ՚ելլէ՞։ Պոլիս ղրկած սպասաւորս վերադարձաւ, հետը բերելով ամսականիս մնացեալ մասը. ձեռքն ալ ծրար մը հագուստ-շապիկներ, օձիքներ, զորս Եվնիկը Հալէպէն ղրկած էր։ Նամակն ու լուսանկարները չստացայ։ Այսօր օդը անձրեւոտ ըլլալով հանդերձ, սպայ ընկերոջս հետ դարձեալ Խառըմ-Քէօյ գացինք, ճաշեցինք եւ թերթ կարդալէ ետք վերադառնալով ընթրեցինք. հիմա նամակ պիտի գրեմ. բարեւներ։

ԴԵԿՏ. 9–10, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Նոր ստացուած լուր մը կը հաստատէ թէ Նագգաշ պիտի մնանք տեւապէս։ Ամէն օր տարբեր լուր. նայինք ի՛նչ կ՚ըլլայ։ Այսօր մեր անձնակազմին որդոտ, նեխած գետնախնձոր եփած էին. բերին որ ստուգեմ։ Մէկ դգալ կերակուրի մէջ հարիւրաւոր որդեր նկատելով, խոշոր կաթսայով եփած ճաշը թափել տուի։ Հրամանատարին հետ բաւական վիճաբանութիւն եղաւ։ Այսօր հաւ մը ճարեցինք վաղուան ճաշին համար։

Յովհաննէս Խօճան (Յ. Գ. Գ.) կարդալու համար թերթեր եւ հոգեւոր գիրք ղրկած էր, սկսայ կարդալ։ Երկու օր է սքանչելի օդ կայ։

ԴԵԿՏ. 11–12, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Օրերս նորութիւն չկայ։ Այսօր դարձեալ Ջաթալճա երթալով, մզկիթի մէջ, անձնակազմին դասախօսեցի մաքրութեան մասին։ Այստեղ ճաշելով, մի քանի ծանօթներու հետ ալ տեսնուեցայ։ Սպայ բարեկամիս հետ խօսելու ատեն, քանդուած ռուսական Այա-Սթեֆանոս Մայր տա-

ճարին (ապիրէ՞) ինչ ըլլալը, իսկ այսպիսի արարքի մը հաւատի ըլլալը, ինչպէս նաեւ Ատանայի ջարդի մասին պատմեցի։ Հակառակ որ զարգացած մարդ էր, այս դէպքերուն բոլորովին անտեղեակ ըլլալը յայտնեց։ Շատ զարմացայ։

Այսօր դարձեալ ձիով շրջապտոյտ ըրի մերձակայ շրջանները։ Փայլուն օր մըն էր։ Պելկրատին գրաւումը կարդացինք։

ԴԵԿՏ. 13–14, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Երէկ առողջապահութեան տասնապետը պաշտօնի մէջ անփոյթ գտնուելուն համար, զինք պաշտօնէ հանելով, տեղը ուրիշ մը նշանակեցի։ Խատըմ-Քէօյ երթալով, երեկոյեան վերադարձայ։

Օսմանեան թերթերը կը գրեն թէ շատ մը կէտերու վրայ ֆրանսացիք յարձակում կը գործեն։ Այսօր պտոյտի գացի. օդը պայծառ էր։ Տեղ մը նշմարեցի Պուլկար զինուորի մը մարմնի ամբողջական կմախքը։

Ձէնք մը ապահովեցի. օդը լաւ եղածատեններն որսի պիտի երթամ։ Տանտէր պառաւները կրկին անգամ եկան մեզ տունէն հանելու, բայց՝ ապարդիւն։

ԴԵԿՏ. 15–16, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Երէկ Չաթալճա գացի. տարբեր բարեկամներուս Ամանորի եւ Սբ. Ծնունդի 30 քարդեր ուղարկեցի։ Այսօր անշարժ մնացի։ Զավուշներ այցի եկան սեննակս։ Ընթրիքէն ետք ալ հարեւան գնչուները եկան. թէյ հրամցուցի, բաւական ծիծաղեցանք։ Վաղը գիւղին փողոցները մաքրել պիտի տամ։ Այսօր Պելկրատ սերպերու կողմէ վերագրաւուեցաւ կրկին անգամ։

ԴԵԿՏ. 17–18, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Երէկ գացի Խատըմ-Քէօյ։ Օդը պայծառ էր։ Երեկոյեան այցի եկան գնչուները. թէյ հրամցուցինք։ Այս աշխարհի մէջ, անգա՛մ ամենահամեստ մարդոց հանդիպումներ, իրենց լաւ կողմերը ունին. իրենց մէջ ազնիւ զգացումներ նկատեցի։

Այս առաւօտ գիւղին պէտքարանները քննեցի թէ ջուրը ուրկից կու գայ։ Նորոգելի տեղեր կան, շինել կու տամ, կէսօրէ ետք պտոյտ, 2,5 ժամ։ Երեկոյեան գետնախնձոր եփեցինք։ Նամակ գրեցի ձեզի։

ԴԵԿՏ. 19–21, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Առջի օր Խատըմ-Քէօյ գացի. սպասաւոր Կարապետը Պոլիս ուղարկեցի որ նամակներն ու լուսանկարները բերէ. երէկ առաւօտ պնակ մը համեղ սեր բերած էին, կերանք։ Հիւանդ մը տեսնելու համար Խա-

տըմ-Քէօյ գացինք, բժշկապետին հետ տեսնուեցանք։ Խնդրեց որ երբեմն այցելեմ. պիտի երթամ։

Այսօր, զբաղումներուս աւարտին, Չաթալճա գացի եւ հեսկ (սրապահակ, «ճիզմէ») մը ապսպրեցի։ Առանց ատոր չ'ըլլար։ Երեկոյեան վերադարձայ. օդը շատ ցուրտ չէ, երկու երեք օրէ ի վեր՝ անձրեւոտ։ Հիմա երեկոյեան ժամը 8-ն է։ Մուկերը շուրջպար բռնած են առաստաղին վրայ։ Աղմուկը անտանելի է։ Գնչուները եկան գացին։

ԴԵԿՏ. 22–25, 1914, ՆԱԳԳԱՇ

Առջի օր 3 ու կէս ժամ հեռու Այա-Եօրկի գիւղը գացի։ Բժշկապետնիս փոխուեցաւ. նորը Այա-Եօրկի նստած է։ Գացի քովը, թէ՛ ծանօթանալու եւ թէ Պոլիս երթալու արտօնութիւն ստանալու։ Տեսակցեցանք. լաւ մարդ կ'երեւի։ 5 օր արձակուրդ առի. վաղը կ'երթամ։ Տոքթ. Արթին Տէր-Պօղոսեանն ալ հոն է, տեսակցեցանք։ Տուն վերադառնալուս, երեկոյեան կասկածելի իւղով մը եփշիկ եւ հաւկիթ տապկելով ընթրեցի, պառկեցայ։ Վա՜յ քեզ, գիշերը շատ անհանգիստ եղայ. տեւեց մինչեւ կէս օր, յաջորդ օրը՝ գլխու պտոյտ, ստամոքսի խանգարում. բայց շուտով աղէկցայ. կատարեալ ապաքինեցայ։

Պոլսէն եկաւ սպասաւորս՝ նամակներ, նկարներ եւ կէս ամսականս բերելով։

ԴԵԿՏ. 26–29, 1914, ՊՈԼԻՍ, ՌՈՏՈՍԹՕ ՀՕԹԷԼ

Արտօնութիւնով Պոլիս եկայ։ Ճամբորդելուս նախօրեակին, գիշերով, շապիկիս տակը, ուսիս միսին վրայ մուկ մտած էր, անհաւատալի, մուկի մը նմա՛ն համարձակութիւնը երբեք չէի լսած։ Բռնեցի հանեցի։ Յովհաննէս Խօճայենց «Յ. Գ. Գ.» եւ Տոքթ. Նազգաշեանենց մէկական հնդկահաւ տարի հետս։ Կիրակին միասին անցուցինք։

Երէկ բժշկապետը նախկին տեղս՝ Քիազէր-Խանէ (հաւաքատեղի?) երթալս հրամայեց. գացի այսօր։

ՅՈՒՆ. 1–2, 1915 ՊՈԼԻՍ

Առ այժմ, ամէն օր առաւօտեան Քիազէր-Խանէ կ'երթամ։ Զօրս բժիշկ ենք. 4 օրը անգամ մը հերթապահ ըլլալով, կը գիշերեմ այստեղ. Պոլիս, դարձեալ Տոքթ. Նազգաշեանի թաղամասին մէջ տուն վարձեցի. շատ լաւ ընտանիք մըն է։ Տան տիկինը գերմաներէն, անգլերէն եւ թրքերէն կը խօսի։ Ինքզինքս սեփական տան մէջ կը զգամ։

Օդերը անձրեւոտ են, սակայն ցուրտ չկայ, թէեւ հոս գետեզ-

ւեցայ, սակայն անկողինս Նագգաշ մնաց։ Կը գրեմ, չեն ղրկեր։ Կը սպասեմ։ Այս գիշեր հերթապահ եմ։

ՅՈՒՆ. 3–7, 1915, ՊՈԼԻՍ

Ամէն օր Քիազէր-խանէ կ'երթամ։ Երեկոյ մը Այնթապցի Պասմաճեանին, իսկ յաջորդ օր՝ Գրաճեանին մօտ անցուցինք։ Նագգաշ թողած գոյքերս չեկան։ Այնտեղէն չուեր են Լիւլէ Պուրկաս։ Այժմ Լիւլէ Պուրկաս երթալու արտօնութիւն առնելով, գոյքերս պիտի բերեմ։ Երեկոյեան Քիազէր-խանէ պիտի պառկիմ, հերթապահ եմ։ Շատ անձրեւ եկաւ. փոթորիկ է։ Ճաշերու ոչ մէկ դժուարութիւն. ճաշարաններ կը յաճախենք։

[Մինչեւ Մարտ 6, 1915 գրութիւն չկայ. կորսուա՞ծ է:]

ՄԱՐՏ 6, 1915, ԻԶՄԻԹ (ՄԱՐՄԱՐԱՅԻ <u>~~ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ~~ ԾՈՑ</u>)

Փոքրիկ, հնամաշ ու աղտոտ նաւով մը Պոլսէն դուրս ելանք առտու ժամը 9–ին։ Ծովը հանդարտ էր, մանաւանդ Իզմիթի ծոցին։ Ճամբան 7 տարբեր նաւահանգիստներ հանդիպեցանք, այնպէս որ 3 ժամ առնող ճամբորդութիւնը 8 ժամ տեւեց. մինչեւ Իզմիթ հասնիլը ականատես եղանք չքնաղ տեսարաններու։ Իզմիթ սիրուն քաղաք մըն է, լերան մը լանջին։ Մայրամուտ էր։ Ածիլուելէ ետք ընթրեցի, յետոյ Պարութեանին այցելեցի.վերադարձիս գիշերապահի մը հանդիպելով խնդրեցի հօթէլ մը մատնանշել ինծի։ Տեղ մը տարաւ. բայց ի՜նչ հօթէլ. մէկ կողմը այնքան ծռած, որ կը զարմանայի թէ ի՛նչպէս չէ փլած. մէջի հիւրերը ծայր աստիճան հասարակ, սենեակներն ալ ապակի փեղկերով զատուած, այնպէս որ մէջինները պառկած էին զիրար դիտելով. ա՛լ չխօսինք վարագոյրի մասին։ Ինչեւիցէ, անկողին մտայ յոգնած եւ քնացայ։

ՄԱՐՏ 7, 1915, ԱՏԱՊԱԶԱՐ

Առաւօտ հարեւաններուս յառուցած աղմուկէն արթնցայ եւ դէպի պէտքարան ուղղուեցայ։ Եկուր տես որ այստեղ պէտքարանները դուռ չունին եղեր...։ Է՜հ, այդ ալ վնաս չունի ըսինք։ Հրամանատարութիւնն ու մեր անձնակազմը վերագտայ։ Նախաճաշեցի գոմէշի սերով. պտըտեցայ մինչեւ կէսօր. պատրաստուելէ ետք, ժամը 12-ին շոգեկառք նըստանք։ Դարձեալ եդեմային տեսարաններ, բլուրներ, անտառներ եւ ձիթապատ գագաթներ։ Անցանք Սապունճա լիճին եզերքէն։ Արիֆէի կայանին մէջ գնացք փոխելով, ինկանք Ատապազարի լեռնոտ ճամբան։ 20 վայրկեան ետք հասանք չրառատ բաց տարածք մը։ Ժամը 2, յետ-

միջօրէին հասանք Ատաբազար։ Քաղաքը՝ հարթավայրի վրայ զետեղ-ուած՝ շատ տեսք չունի։ Մտանք նախօրօք մեզի համար նշանակուած աղտոտ հօթէլ մը, տակը՝ ախոռ։ Պտոյտի ելայ. գէշ չէ. ամենալայն փողոցներ ունեցող քաղաքն է Թուրքիոյ մէջ։ 3500 տուն հայ. 80-ը բողոքական։ Յառաջատար քաղաք է։ Երեկոյ է, պառկեցանք։

ՄԱՐՏ 8, 1915, ԱՏԱԲԱԶԱՐ

Այսօր այնքան տաք կ'ընէր որ բուրդէ շապիկները հանել խորհեցանք։ Ատաբազար ծովէն 28 մեթր բարձր է միայն, ջրառատ, իսկ օդը՝ ծանր։ Այսօր Զարիա կոչուող զբօսավայրը պտըտեցանք. տեսարժան թաղամաս մը, ուրկէ կ'անցնի գետ մը։ Նորիա (խարատ) մը ջուրը բարձրացնելով քաղաքին ջուր կը մատակարարէ։ Զինուորներ շատ են։ Փեհլիվաններ հանուելով լարի վրայ բարձրացան եւ 3 ժամ խաղեր կատարեցին։ Հաճոյքով դիտեցինք։ Զուարճութեան աւարտին, ընթրեցինք եւ բարեկամի մը տունը այցելելով իր մօտ գիշերեցինք։

ՄԱՐՏ 9, 1915, ԱՏԱԲԱԶԱՐ

Այսօր տաք է դարձեալ, օդը պայծառ։ Մեր կայք հաստատած հիւրանոցը աղտոտ է, տակը ախոռ, մէջը 80 գարշահոտ կենդանի։ Կ'ուզենք դուրս գալ, բայց թոյլատրելու տրամադրութիւն չունին։ Կէսօրուան սխտորով մածուն պատրաստեցինք, վրան՝ հաւկիթ։ Երեկոյեան հրաւէր ունինք քաղաքէն։ 25 վայրկեան հեռու գտնուող Սագարիա գետը պտըտելու գացի. բաւական խոշոր գետ մը, շրջապատուած ջրառատ պարտէզներով եւ այգիներով. բնակչութիւնն ալ առողջ կ'երեւի։ Գիշերը 11-ին վերադառնալով անկողին մտայ։

ՄԱՐՏ 10, 1915, ԱՏԱԲԱԶԱՐ

Այսօր ցուրտ է եւ անձրեւոտ։ Առաքելական եւ բողոքական եկեղեցիներ գացինք։ Ճաշի եւ ընթրիքի հրաւիրուած էինք տարբեր տեղեր։ Շատ հաճելի օր մը անցուցինք։ Բարեկամներ մեր վրայ կը գուրգուրան։ Ամէն կէսօրէ ետք Տոքթ. Գալայճեանին քով կ'այցելենք։ 70 տարեկան բժիշկ մըն է, ոտքերը անդամալոյծ. մեր այցելութիւնները հաճելի են երկուստեք. մեզ ալ լաւ կը հիւրասիրէ։ Գիշերուան 11-ին՝ անկողին։

ՄԱՐՏ 11, 1915, ԱՏԱԲԱԶԱՐ

Դարձեալ լաւ օդ է։ Աղտոտ հօթէլէն դուրս գալով, մաքուր նոր սենեակ մը փոխադրուեցայ. հայու տուն է, սենեակն ալ շատ խոշոր է, ակումբի պատկան, բայց ոչինչ։ Այստեղ գալէս ի վեր, 2 բացիկ եւ մէկ

նամակ ուղարկեցի տուն։ Շաբաթէ մը ի վեր իրենցմէ լուր չունիմ։ Այս երեկոյ կրկին անգամ բարեկամի մը տունն էինք. եւ տատ գալով քնացայ։

ՄԱՐՏ 12, 1915, ԱՏԱՊԱԶԱՐ

Օդը պայծառ բայց ցուրտ է։ Հերթապահ ըլլալով, այսօր հիւանդներու այցելութեամբ եւ դարմանումով զբաղեցայ։ Ինչպէս ամէն օր, յետմիջօրէին Տոքթ. Գավալճեանի մօտ երթալով նարտի խաղցանք, երեկոյեան մօտ՝ ձիու վրայ պտոյտ։ Ընթրիքէն ետք, Պատուելին մեզ տարաւ բարեկամի մը տուն, հաճելի խօսակցութենէ ետք դարձանք ժամը 10–ին։

ՄԱՐՏ 12, 1915, ԱՏԱՊԱԶԱՐ

Օդը լաւ է կրկին անգամ։ Առտու բաւական պտըտեցայ եւ բարեկամներու այցելեցի կարգ մը խանութներու մէջ։ Կէսօրէ ետք հանդիպեցայ Գավալճեանին։ Երաժշտութիւն ունկնդրեցինք։ Ցետ այսու, ամուսինը հայ՝ Գերման տիկնոջ մը տունը այցելութիւն։ Երեկոյեան նօթագրութիւններ. Կիրակի երիտասարդներուն պիտի դասախօսեմ։ Այսօր այսքան։

ՄԱՐՏ 14–15, 1915, ԱՏԱՊԱԶԱՐ

Առտու ժամը 7.30–ին արթնցայ, Կիրակի է։ Եկեղեցի գացի։ Այստեղ Սբ. գրոց Դաս չկայ։ Կէսօրին նոր բարեկամ Յովակիմեանին մօտ հրաւիրուած եմ։ Ատկից սեննակս վերադարձայ դասախօսութիւնս մշակելու. կրկին եկեղեցի՝ քարոզի. ի վերջոյ Ուայ. էմ. Սի. էյ.ի մէջ 40 վայրկեան մակաբոյծներու մասին դասախօսեցի, չմոռնալով բարոյական մակաբուծութիւնն ալ։ Հայերէնով առաջին տուած դասախօսութիւնս էր։ Շատ գոհ մնացին. ինքս ալ։ Նոյնպէս երեկոն անցուցի Ալեքսանեան էֆ.ի մօտ։ Անկողին։

ՄԱՐՏ 16, 1915, ԱՏԱՊԱԶԱՐ

Օդերը զգալիօրէն կը տաքնան։ Այսօր ուրիշ տուն կը փոխադրըւինք։ Պիտի զատուինք. այստեղ 1000 անկողինով հիւանդանոց պիտի հաստատուի։ Դպրոցն ալ պիտի գրաւեն։ Ճաշէն ետք բացիկ մը ստացայ, 6 շաբաթ է տունէն լուր առած չէի։ Անմիջապէս պատասխանեցի։ Կէսօրէ ետք Տոքթ. Գավալճեանին մօտ գացինք, ըստ սովորութեան։ Այսօր, հերթապահ ըլլալուս՝ զբաղած էի։ Երեկոյեան Տոքթ. Թահմիզեանին մօտ «հեղինակներ» (օբճըր) խաղացինք։ Տունս փոխեցի, եկայ

Տոքթ. Տէր-Ղողոսեանին գտնուած տունը, միասին ենք. եկանք պառկելու։

ՄԱՐՏ 17-18, 1915, ԱՏԱԲԱԶԱՐ

Օդը սքանչելի։ Առտու բաղնիք երթալով լաւ մը լուացուեցանք։ Ամէն շաբաթ կ'երթանք։ Կէսօրէ ետք Գավալճեանին մօտ խաղ։ Երեկոյեան Տայըլարեանին մօտ «բառախաղ» եւ «հեղինակներ» խաղացինք։ 11-ին՝ անկողին։

ԱՊՐԻԼ 5, 1915, ԱՏԱԲԱԶԱՐ

Ատաբազար 3 շաբաթ մնալէ ետք, այս առտու հրաման եկաւ Պոլիս՝ Թաքսիմ Գըշլա երթալու։ Գործերս կարգադրեցի։ Կէսօրին Տոքթ. Թահմիզեան եւ երեկոյեան Ալեքսանեան էֆ. հրաւիրուած էին։ Գիշերը ուրիշ բժիշկներ ալ եկան. շատ հաճելի ատեն անցուցինք։ Անկողինս կապած ըլլալով, Տայըլարեան էֆ.ենց գիշերեցի։

Գնացքը շարժեցաւ առտու ժամը 5.30-ին։ 11.30-ին Պոլիս։ Օդը շատ գէշ՝ անձրեւոտ եւ ցուրտ։ Նախկին հօթէլս հասնելէ առաջ, լաւ մը թրջեցայ։ Անյապաղ տեսակցեցայ բարեկամներուս հետ։ Առտու տունէն նամակս ստանալով «Խօճա»ն (Յ. Գ. Գ.) Ատաբազար ուղարկած էր։ Գիշերը հանգիստ քնացայ։

ԱՊՐԻԼ 7, 1915, ՊՈԼԻՍ

Առտու զօրանոց երթալով, նոր հրահանգ ստացայ։ Կելիփոլի պիտի երթանք եղեր։ Շարժելու համար նաւու կը սպասեմ։ Ոչ մէկ մտատանջութիւն ունիմ հոն երթալու առիթով։ Այս երեկոյ, Անգլիական հիւանդանոց հանդիպելով, հոն ընթրիք ըրի։ 5 բացիկներ ղրկեցի Ատաբազարի բարեկամներուս։ Իրենցմէ բաժնուիլս դժուար էր։ Մի քանի ընտանիքներու հրաժեշտ տուած էի թաց աչքերով։ Ատաբազարը շատ էի սիրած։

Երեկոյեան եկաւ Տոքթ. Նազգաշեան։ Մեկնելուս պէս քուն մտայ։

ԱՊՐԻԼ 8, 1915, ՊՈԼԻՍ

Առտու հիւանդանոցէն ելլելով զօրանոց գացի ժամը 8-ին. ապա՝ մի քանի այցելութիւններ. կէսօրէ ետք Պայպըէ Հասուս եւ Ասիւրանս Իմփօն-Ֆենիքս, ուր նաեւ՝ համեղ ընթրիք. անկողին։

ԱՊՐԻԼ 9, 1915, ԿԱԼԱԹԱ - ՊՈԼԻՍ

Առտու ելլելով զօրանոց գացի։ Մեզ տանող նաւը չէր եկած։ Կէ-

սօրին Տոքթ. Նազգաշեանենց. Տոքթ. Արթինն ալ եկած էր (Տէր-Պօղոսեան)։ Կէսօրէ ետք մեր նաւը եկած էր արդէն։ Անմիջապէս շարժելով, ժամը 4–ին Ղալաթայի քարափին «Շամ» նաւուն վրայ ելլելով Հայտար Փաշա գացինք։ Այստեղէն պիտի առնենք մեծաթիւ ձի, գոմէշ, կառքեր եւ զինուորներ։ Տակաւին գործի վրայ են։ Նաւու խճողուած տախտակամածին վրայ երեկոյեան ժամը 10-ին կը գրեմ այս տողերը, ոտքի վրայ։

ԱՊՐԻԼ 10, 1915, ՄԱՐՄԱՐԱ

Մեր նաւը ամբողջ գիշեր բեռ վերցուց։ Տախտակամածն անգամ կառքերով լեցուեցաւ։ Առտուան ժամը 2-ին ճամբայ ելանք։ Օդը սքանչելի էր, Մարմարան անդորր՝ հայելիի նման։

Գեղեցիկ նաւ մըն էր. սալօնին մէջ դաշնամուր մը կայ։ Կը զբաղինք։ Ծովուն վրայ այլ նաւու չհանդիպեցանք։ Կէսօրէ ետք, ամրոցներով շրջապատուած Շար-Քէօյ [Պուլայի՞ր] քարափը պտըտելէ յետոյ, ժամը 4-ին Կելիփոլիի առաջ խարիսխ նետեցինք։ Կենդանիները դուրս բերելը 3 ժամ տեւեց։ Ժամը 7-ին քաղաք իջանք վերջապէս։ Երեկոյեան ռմբակոծումի ձայները կու գային արդէն։ Մութն ու իրարանցումը կը տիրապետէին։ Բեռնակիրներու վաշտը գալով բեռները վերցուց։ Քաղաքին կեղտոտ փողոցները բաւական պտըտելէ ետք, ժամը 9ին ծակ մը գտնելով ապաստանեցանք։ «Լեզուի պահածոյ» տուփ մը բանալով կերանք. յոյժ յոգնած քնացայ։

ԱՊՐԻԼ 11, 1915, ԿԵԼԻՓՈԼԻ

Ընկերներս առտու կանուխ «նամազ»ի ելլելով զիս ալ արթնցուցին. իրենց հետ շուկայ իջնելով տուն մը գտնելու լծուեցանք։ Շատ շրջեցանք. ամէն տեղ զինուորներով լեցուն։ Տուն չգտանք։ Ի վերջոյ, իրենցմէ զատուելով, սենեակ մը գտայ հայու տունէ ներս, իմ հաշուոյս. այս տողերը հոնկից կը գրեմ։ Տան մէջ կը բնակին ծեր զոյգ մը եւ իրենց դուստրը։

Այսօր նորէն ռմբակոծում տեղի ունեցաւ։ Կելիփոլին շքեղ դիրքաւորում ունի, ծովահայեաց, շատ հաճելի։ 3 բացիկներ ուղարկեցի տուն։ Այժմ երեկոյ է։ Սենեակս վերադարձայ. յոգնած եմ, պիտի պառկիմ։

ԱՊՐԻԼ 12, 1915, ԿԵԼԻՓՈԼԻ

Առաւօտ ելլելով, բժիշկ ընկերներէս մէկուն հետ պտոյտի ելանք քաղաքին արեւմտեան կողմը։ Ծովեզերքը շատ աղտոտ էր։ Ձկնորսները դիտեցինք։ Ետ գալով ճաշեցինք, ապա արեւելեան կողմը ուղղուելով

բարձր վիհի մը գագաթին գտնուող Կելիփոլի փարոսը պտըտեցանք. տեսարժան աշտարակ, որ կը լուսարձակէ 25 քիլոմեթր հեռու։ Անձրեւ շատ է. որոտումներ։ Վարձու սենեակս ստիպուեցայ փոխել, սպայ ընկերներուս միանալու համար։ Նորը յոյնի տուն է։ Ընթրիքէն ետք, սպայ ընկերներուս հետ մի քիչ զրուցեցի, ապա անկողին մտայ ժամը 3-ին։

ԱՊՐԻԼ 13–14, 1915, ԿԵԼԻՓՈԼԻ

Մեծ դէպք մը չկայ այս օրերում։ Առաջին օրը շատ անձրեւեց։ Յաջորդ օրը պայծառ օդ էր. ձիերը հեծնելով պտոյտի ելանք։ Ճամբան այնքան ցեխոտ էր որ, տեղ մը իմ ձին տապալեցաւ։ Բանուոր վաշտի զինուորները օգնութեան հասնելով, ցեխին մէջէն մեզ դուրս բերին։ Արդ, սալարկուած լաւ խճուղի մը գտնելով տուն դարձանք։ Լաւ պտոյտ էր։

Այցի գացինք Աւստրիոյ հիւպատոսին։ Ընթրիքէն ետք՝ ընկերներու հետ զրոյց եւ անկողին։

ԱՊՐԻԼ 15, 1915, ԿԵԼԻՓՈԼԻ

Առտուն, զինուորներուն այցելելէ ետք, Կելիփոլիի ամենահարուստ մարդուն՝ Պանտըրմուլը-Օղլանին (յոյն) այցի գացինք։ Հոն էր նաեւ միւսիւլմաններու ամենահարուստը. տեսակցեցանք։ Ասկից զատուելով այցելեցինք յոյն մեթրոփոլիթին։ Միայն յունարէն գիտէր. թարգմանիչով զրուցեցինք։ Ոմբակոծուած Ենի-Քէօյի բնակչութիւնը եկած ապաստանած էր, անցուկ վիճակ ունէր։ Կէսօրէ ետք՝ Նահապետեանին մօտ. երեկոյեան մի քիչ գրեցի... եւ անկողին։

ԱՊՐԻԼ 16, 1915, ԿԵԼԻՓՈԼԻ

Այս առաւօտ օդը շատ պայծառ է, անդորր։ Գացի ծովեզերք, ուր բաղնիք մը կար։ Հայոց ժամին «վագֆ»ն է եղեր (պատկան)։ Այստեղ մօտ 200 հայ ընտանիք կայ։ Կէսօրուան մօտ բաղնիքէն դուրս գալով տեսայ օդանաւ մը, որ կու գար դէպի Սարայ։ Քաղաքին վրայ դառնալու սկսաւ։ Ժողովուրդը գիտելու ելած էր։ Անդին, Պարպարոսսա զրահաւորը նաւահանգիստ խարիսխ ձգած էր։ Անոր վրայ նետեց 2 ռումբեր, որոնք սակայն վրիպեցան, ջուրի մէջ պայթեցան։ Օդանաւը դառնալով գնաց։ Կէսօրէ յետոյ ընկերոջս՝ Տոքթ. Փաւստոփուլոյին հետ պտոյտի գացինք, հեծեալ։ Տես որ նորէն օդանաւի հռնդիւն կար։ Տեսնել կ՚արժէր այս բժիշկին վախն ու տագնապը...։ Օդանաւը բաւական դառնալէ ետք, մի քանի ռումբ նետեց քաղաքին վրայ։ Մէկը ինկաւ ուղիղ հայկական թաղին վրայ։ Յետոյ գացի տեսայ. 2 մեթր լայն, մէկ

մեթր խորունկ փոս մը բացած էր։ Մօտակայ շէնքերուն վրայ ապակի չէր մնացած, բոլոր փշրուած էին։ Բարեբախտաբար մարդկային կորուստ չկար։ Օդանաւին որքան ալ նշան առին, ապարդիւն մնաց. փախաւ գնաց։

Երեկոյեան Ջանագ-Գալէի կողմը չորս ուրիշ օդանաւեր երեւցան։ Բաւական ռումբեր արձակեցին. արդիւնքին անտեղեակ մնացինք։ Մեզի չայցելեցին։ Երեկոն ընկերներու հետ անցուցի։

ԱՊՐԻԼ 17, 1915, ԿԵԼԻՓՈԼԻ

Երէկ ռմբակոծող օդանաւերուն վնասուած ըլլալը լսեցինք։ Ըսին նաեւ թէ թշնամի սուզանաւ մը ընկղմած է։ Այսօր հրաման մը տեղեկացուց թէ Ջանագ-Գալէ պիտի մեկնինք։ Կրկին պատրաստուեցանք ճամբորդելու. վաղը կը շարժինք։ Երեկոյեան ընկերներու հետ սրճարան մը երթալով զրուցեցինք մինչեւ ժամը 10 եւ... անկողին։

ԱՊՐԻԼ 18, 1915, ՋԱՆԱԳ-ԳԱԼԷ

Առտուն կանուխ, անասունները եւ զինուորները բեռցուցած իջանք նաւահանգիստ. նաւ նստելու օդը շատ լաւ էր։ Նաւերը բացի ռազմամթերքէ եւ սննդապաշարէ, փոխադրելիք ուրիշ բան չունին։ Զինուորներէ տարբեր ճամբորդ ալ չկայ։

Ժամը 11-ին ճամբայ ելանք Կելիփոլիէն։ Նաւուն ետին երեք հատ մակոյկ լծած են, միասին տանելու։ Տախտակամած նստած կը գրեմ։ Հիանալի ճամբորդութիւն։ Նեղուցին երկու կողմերը կանաչ լեռներ, գիւղեր, վրաններով եւ զինուորներով լեցուն։ Փոքր առագաստանաւեր կը տեսնուին երբեմն։ Միւս կողմէ ռումբերու որոտումը կը լսուի։ Գործուղղեալ կ'երթանք. կէս ժամէն կը հասնինք Ջանագ-Գալէ։

Կէսօրէ ետք ժամը 4-ին, ահա՛ եւ թշնամի օդանաւ մը, որ գիշատիչ թռչունի նման մեր վրայ կը սաւառնի։ Յանկարծ ամէն կողմէ կրակ բացուեցաւ իր վրայ, սակայն չկրցան դպչիլ. օդանաւը անվրդով կը պտըտէր։ Մեր օդակայանին վրայ 2 ռումբ նետեց։ Նետուած ռումբերուն պայթած տեղերը մինարէթի հասակով փոշի եւ ծուխ կը բարձրանար։ Վնաս չկրցաւ հասցնել ու դարձաւ գնաց։

Ջանագ-Գալէ ելլելով շատ դժուարաւ տեղ մը գտանք ու տեղաւորուեցանք. կանուխէն ալ քնացանք։

ԱՊՐԻԼ 19, 1915, ՊԷՅ-ՊԱՂԸ

Կէս գիշերին շավուշը գալով մեզ արթնցուց։ Սարսափելի ռմբակոծում մը սկսած էր։ Հրաման եկած էր որ բոլոր զինուորները քա-

ղաքէն հեռանան, շէնքերու մէջ մնալ բացարձակապէս արգիլուած էր։ Անմիջապէս հագնելով ու մահիճները կապելով շարժեցանք, բայց դէպի ո՞ւր... բարեբախտաբար ռմբակոծումը կանգ առաւ եւ ետ դարձանք։

Առաւօտ, հրամանատարին հետ, մեզի տրամադրուած բանուորական վաշտին (ամելէ թապուրը) մօտ երթալով, միասին դէպի Պէյ-Պաղը Քէօյ շարժեցանք, 5.30 ժամ հեռու, վաշտին տեղ գտնելու համար։ Հոյակապ տեսարաններ։ Անցանք դեռ երէկ ռմբակոծուած վայրեր, 4 ռումբերէն մէկը 15 մեթր մօտ ինկած էր։ Բացուածքը լեցնելով վրան գոցած եւ շարած էին։

Օդը ինչ լաւ է։

ԱՊՐԻԼ 22–23, 1915, ՍԵՐԱՅՃԱ

3 օր է կը ճամբորդենք. 22–ին հանգիստ ընելով նամակներ գրեցի։ Յօդուած գրեցի «Բահնիմա» թերթին - «Արուեստակից Մէկ Բարեկամիս Մահը»։ Օրը այսպէս անցաւ։ 23-ին, դեղ բերելու համար Չանագ-Գալէ իջայ։ Հիւանդանոց գացի։ Բանակի բժշկապետ Մէյըր-Փաշային (գերման) հետ տեսնուելու առիթ ունեցայ։ Զրուցեցինք։ Լաւ կապ մը եղաւ հեռանալէս առաջ։ Գործի մը մասին ինձմէ տեղեկագիր մը պահանջեց։ Պտոյտը հաճելի էր. բաւական սննդեղէն պաշար ալ բերի։ Նայինք ո՛ւր պիտի հասնինք։

Ճամբան շինելու սկսանք։ Երբ տակաւին քաղաքն էի, երկու թշնամի օդանաւեր Մայտոսին վրայ 3 ռումբեր նետեցին աչքիս առջեւ։ Մենք ուժգին պատասխանեցինք, բայց վրիպեցաւ։ Դարձան գացին։

Ընթրելէ ետք, նոր հրամանատարին այցի գացի. կրցայ մուտք գտնել։

ԱՊՐԻԼ, 24, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ ՔԷՕՅ

Մէյըր Փաշային հրամայած տեղեկագիրը պատրաստած ըլլալով, ղրկեցի այս առաւօտ։ Աննշան գիւղերու մէջ շինուելիք հիւանդանոցներու եւ անոնց ճամբաներուն կը վերաբերէր։

Կէսօրէ ետք եւ մեր կեդրոնը այլ տեղ փոխադրելու մտադրութեամբ աւելի քան մէկ ժամ հեռու, 1000 մեթր բարձրութեան վրայ, նեղուցին իշխող յոյժ գրաւիչ Քեմերլի-Քէօյ եկանք։ Որոշեցինք այստեղ փոխադրուիլ։ Առ այժմ վերադարձ Սերայճա գիւղ։

ԱՊՐԻԼ 25, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Հրետանիին որոտումը կանուխէն զիս արթնցուց այս առաւօտ։ Սարսափելի ձայներ։ Պատրաստուեցայ վերին-Քեմերլի երթալ. ճամբայ

ելայ սար ու վեր մագլցելով. Հասանք ժամը 9-ին։ Ռմբակոծումը կը շարունակուէր սարսափազդու կերպով։ 5–6 օդանաւեր միւս կողմէն կրակ կը տեղացնէին ամրութիւններու վրայ։ Մեր զինուորներէն մէկուն եղբայրը, առջի օր, մեռած էր ռմբակոծումին։ Ծովուն մէջ ջուրին ցայտելն ու ետ իջնելը 40 երկվայրկեան կը տեւէր։ Թշնամի նաւեր մօտեցան մինչեւ նեղուցին բերանը։

Այս վայրկեանիս մայրի ծառի տակ նստած, կը գրեմ, շուրջս դիտելով, որոտումներու մէջ։ Մեր Պարպարոսսա զրահաւորը անդադար կը դառնայ նեղ շրջանակի մէջ, Գալէին դիմաց. ընդծովեայ մը նեղուցէն ներս սպրդեր է. կը խորհին թէ անկէ կը զգուշանայ ընկղմած խեղճ Մեսուտիէ զրահաւորը, որ տակաւին կ'երեւայ դիմացը, մասամբ ջուրէն դուրս։

Կրակոցը տեւեց մինչեւ երեկոյ։ Սենեակին մէջ ընթրելէ ետք անկողին մտանք։

ԱՊՐԻԼ 26, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Առաւօտ, թնդանօթի գոռումէն արթնցայ։ Պատերազմը տեւած էր ամբողջ գիշեր, լուսարձակներով։ Ստացուած տեղեկութեան համաձայն, 12.000 զինուոր հանուած է Սէտ-իւլ-Պահր եւ Սարոս։ Ցամաքային ընդհարում եղած է։ 1000 գերի բռնած ենք եւ կան շատ մահացածներ։ Այսօր պատերազմը շարունակուեցաւ կարճ ժամանակ։ Սարոսէն կրակ կը բացուէր։ Նեղուցին բերանը կեցած են 50 թշնամի զրահաւորներ, բայց լռութիւն կը տիրէ։ Բանակին հրամանատարութիւնը ծանր ռմբակոծուեցաւ։ Օդապարիկը շարունակ վերէն դիտելով, նաւերը տեղեակ կը պահէ հեռաձայնով։ Վերջիններն ալ լերան միւս կողմէն ընդոստ կրակ կը բանան մեր զրահաւորներուն վրայ։ Բաւական կրակ բացին այս կերպ Սարոսէն (ծոց, Կելիփոլիի արեւմուտքին)։ Ռումբերը կ'իյնային շատ մօտիկ, 3–500 մթ. ջուր կը ցայտէր։ Բարեբախտաբար բոլորը ինկան ոչ-դիպուկ։

Թշնամի նաւերուն վրայ մեր կողմէ արձակուող ռումբերն ալ յարատեւ, փառահեղ? (մեֆրէթ) ջուրի ցայտքեր կը պատճառեն։ Երեկոյեան կրակը մի քիչ թուլցաւ։ Սպասենք գիշերուան։ Այգաբացէն առաջ ինչե՞ր կրնան պատահիլ։

ԱՊՐԻԼ 27, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ–ՔԷՕՅ

Այգաբացին դարձեալ սարսափելի ռմբակոծում սկսաւ. Նոր բռնկումներով շարունակուեցաւ ամբողջ օրը։ Օդապարիկը յարատեւ մեզ կը լրտեսէր։ Ջնայած դէպքերուն, ես գործով Սերայճա իջայ ու ապահով

վերադարձայ։ Ըստ գրուած տեղեկութեան, թշնամին խայտառակարար հետ մղուած է։ Ջորին մէջէն արիւն կը հոսէր ըսին։ Գիշերով թնդանօթի եւ լուսարձակներու փայլը, իսկ ցերեկով բարձրացող ծուխերն ու փոշին կը դիտենք վերէն։ Նեղուցին բերանը միշտ 40–60 զրահաւորներով լեցուած է, կարծես քաղաք մը ըլլար մեր աչքերուն առջեւ տարածուած։ Իրիկուան կրակը մի քիչ հանդարտեցաւ, այնպէս որ գրիչը ձեռքս առի, կը գրեմ։ Թերակղզիին միւս կողմէն կատարուող ընդոստ կոյր ռմբակոծումէն, մեր մէկ փոխադրատար նաւը ընկղմեցաւ այսօր։

ԱՊՐԻԼ 28, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Արթննալով իմացանք թէ ճակատումը տեւած էր ամբողջ գիշեր։ Սուինամարտ ալ տեղի ունեցեր է։ Մի քանի հարիւր գերիներու առնուիլը կը յիշուի - թուրքօներ եւ քանի մը ֆրանսացի սպաներ. օդապարիկը կ'ելլէ կ'իջնէ. բայց բաղդատաբար, օրը լուռ անցաւ մինչեւ ժամը 6 յետմիջօրէ, երբ կրկին սկսաւ կրակը, ցարդ տեղի ունեցածներէն ամենէն ահաւորը։ Որոտումն ու պայթիւնը մարդս հիմնովին կը սարսեն. դժուար է հանդուրժել. ահաւոր պատերազմ մը ընթացքի մէջ է. մերթ սուլոցներ ալ լսելի են, ձեռքի զէնքի ձայներ։

Արձակուող ռումբերէն անոնք որ կ'իյնան մեր առջեւի ծովը (Նեղուց), 2–3 մինարէթի բարձրութեամբ ջուրի ցայտումներու տեղի կու տան։ Երէկուան մեծ յաղթանակը այսօր պաշտօնապէս յայտարարուեցաւ եւ այդ առիթով մեր Սուլթանին տրուեցաւ «Պազիլիք» տիտղոսը։

Այս վայրկեանիս մեր վրայ օդանաւ մը կը խրխռայ, բոլորը կը վախնան որ ռումբ կ'արձակէ, տեսնենք։ Երեկոյեան կրակը նուազեցաւ։ ժամը 10–ին յարձակողականի արտակարգ ձայներ կը լսուին։ Կէս ժամ տեւեց։ Այսպէս մինչեւ առաւօտ։

ԱՊՐԻԼ 29, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ–ՔԷՕՅ

Կանուխէն թշնամին վերսկսաւ Գապա բլուրը զարնելու։ Հետեւակազօրքի ընդհարումներ ալ տեղի ունեցան։ Կէսօրէ ետք, լրտես օդապարիկը կրկին բարձրացաւ։ Մայտոսի վրայ սկսան տեղալ խոշորագոյն ռումբեր, արտակարգ պայթումներ յառաջացնելով։ Ի՜նչ բացառիկ շարժապատկեր։ Իւրաքանչիւր պայթումի բարձրացուցած փոշին ու ծուխը քաղաքը կը ծածկէին։ Մէկ ժամ տեւեց. համրանքով 83 ռումբ ինկաւ։ Քաղաքը բոց առաւ ամէն կողմէ. համահրկիզում։

Մայտոսի մէջ ունինք եղեր մեծաքանակ ռնումդի պահեստներ. Պոլսէն ալ ամէն օր մեծ թիւով զօրք կը բերուէր այստեղ.

Օդերը բաւական լաւ են։ Ռմբակոծումը դադար չունի։ Երեկոյ-

եան 2 հիւր ունինք՝ ճամբաներու ստուգիչները։ Հիւանդանոցը լեցուեցաւ։ Մայտոսը հիմնովին քանդուեցաւ։ Կեանքի շատ կորուստ ալ եղած է։ Գում Գալուի մէջ մեր երկու ջոկատին շատ կորուստ կրելը իմացայ։

ԱՊՐԻԼ 30, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Առտու ելլելով, վարի գիւղերուն մէջ գտնուող զօրախումբերուն այցելեցի։ Մինչեւ լուսնալը բուռն ընդհարումներ եղած են Գապա-Թեփէ։ 6 օրէ ի վեր նման ընդհարում չէր պատահած։ Օրը հանդարտ էր մինչեւ կէսօրն անց երկու։ Արդ, ռմբակոծումը կրկին սկսաւ ընդոստ լերան միւս կողմէն. 15 ռումբ ինկաւ Ջանագ-Գալէի վրայ կէս ժամուան ընթացքին։ Քաղաքը բռնկեցաւ 3 վայրերէն. կը վառի բուռն կերպով։ Այնուհետեւ լերան միւս կողմէն ընդոստ ռմբակոծում եղաւ մի քանի անգամ, 5–ական ռումբ ամէն արձակումին, նշան առնելով մեր զրահաւորին, սակայն ոչ մէկը դպաւ։ Երեկոյեան պատերազմը կրկին աշխուժացաւ երկու ուղղութիւններով։ Թնդանօթի եւ հետեւակի յարձակումներու ձայներ. Նեղուցը հրդեհի բոցերով լուսաւորուած էր ամբողջ գիշերը։ Քաղաքի բնակչութիւնը խուճապի մէջ փախեր է, գիւղերը ապաստանած։ Ռումբ մը բաղնիքի վրայ իյնալով, մէջինները փախուստ տուեր են մերկ։ Կեանքի կարեւոր կորուստ կայ։

Պառկելու կ՚երթամ. տեսնենք վաղը ինչ կը սպասէ մեզ։

ՄԱՅԻՍ 1, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Պատերազմը իր ամբողջ ուժգնութեամբ շարունակուեցաւ գիշերն ամբողջ. կը տեղեկանամ թէ թշնամին յառաջացեր է դէպի Կելիփոլի։ Ճակատամարտն ու Ջանագ-Գալէի հրկիզումը տեղի տուին լուսաբացին։ Օդանաւ մը Ջանագ-Գալէի վրայ մի քանի ռումբ նետեց։ Կէսօրէ ետք, հիւսիսային քամին քաղաքին մնացած մէկ երրորդն ալ բռնկեցուց. տակաւին կը վառի։

Այսօր ալ լուռ անցաւ։ Անցեալ գիշերուան ճակատամարտը թէ՛ Նեղուցը, թէ Գալէ բլուրը ընդգրկեց։ Մեծաքանակ մեր սննդապաշարը հրոյ ճարակ եղաւ։ Այս վայրկեանիս օդանաւ մը կը շրջի։ Երեկոյեան պատերազմ չեղաւ։ Հրդեհէն ետք, ժամը 10-ին, անկողին կը մտնեմ։

ՄԱՅԻՍ 2, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ–ՔԷՕՅ

Առաւօտեան սաստիկ պատերազմ սկսաւ Կելիփոլի, Նեղուցը եւ Գալէ բլուրին մէջ։ Նեղուցին բերանը գտնուող նաւեր զգալիօրէն անցան Նեղուցէն ներս։ Ուժգին ճակատամարտ եղաւ մեր դիրքերու թնդանօթներուն հետ։ Թշնամի զրահաւորներու շուրջ, ջուրի ցայտքերը սպիտակ

Հսկայ սիւններու պէս կը բարձրանային։ Ճակատումը միայն 20 քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ էր մեր գիւղէն։ Ժամը 1-ին ընդհարումը հանդարտեցաւ, վերսկսելու համար կէսօրէ ետք։ Օդապարիկ ալ բարձրացաւ։ Օդանաւ մը ինկաւ։ Լսեցինք թէ Մայտոսի մէջ 3000 վիրաւոր եւ հիւանդ կայ։ Գալէի բաղնիքին մէջ 23 հոգի մահացած է ռմբակոծումէն։

Այսօր, 15–20 նաւերով Պոլսէն կարեւոր փոխադրութիւններ կան. լսեցինք թէ Նորին Վսեմութիւն Էնվէր Փաշա այսօր այցելութիւն պիտի տայ առաջին գիծերուն։ Իրիկունը դարձեալ սաստիկ ռմբակոծում մը ծայր տուաւ։ Տեւեց գիշերն ամբողջ։

ՄԱՅԻՍ 3, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Երէկ պատերազմը տեւեր է գիշերն ամբողջ եւ դեռ կը շարունակուի։ Քիչ ետք լռութիւն տիրեց ու այդպէս ալ մնաց ամբողջ օր, ընդմիջուելով միայն ընդոստ ռմբակոծումով լերան միւս կողմէն եւ ծովէն եկող կրակով։ Մի քանի օդանաւեր պտըտեցան կէսօրէ ետք. Նեղուցին մէջ ալ կրկին ընդհարում սկսաւ. նաւազներ ցամաք հանուած են. պառկիմ։

ՄԱՅԻՍ 4, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Գիշերը պատերազմը շարունակուած է անընդմէջ, ուշ առաւօտեան կանգ առաւ։ Ցերեկը յարաբերական լռութիւն։ Պարպարոսսա զրահաւորին վրայ Սարոսի ծոցէն դարձեալ կրակ բացուեցաւ [Էնտամիէթ?]։

Կէսօրուան չիյ-քիւֆթէ պատրաստելով, մօտակայ բարձրաբերձ մայրի ծառերուն միջեւ ճաշեցինք։ Ընթրիքէն ետք, այցի գացինք գիւղ եկած Ջանագ-Գալէի կառավարիչին։ Ժամը 11-ին վերադառնալով անկողին ինկանք։ Հանդարտութիւն կը տիրէ, կրակ չկար։

Խօսելով պատերազմի մասին, մեզի պատմեցին թէ ինչպէս ինկող ռումբ մը յաճախ խոշոր փոս բանալով, ջուրի աղբիւր կը գոյացնէ ծարաւի մնացած մեր զինուորներուն. ինչպէս սպաննուած է թշնամի կարմիր խաչի քոյր մը։ Անգլիացի զինուորներուն զէնքը մէկդի նետելով ու երեսը ձեռքերով ծածկելով՝ խոռոչի մը մէջ պառկիլը, անձնատուր. դիակներուն դիզուելով անթաղ մնալը, անոնց շատերուն վրայ 20–40 անգլիական լիրա գտնուիլը։ Պոլիսէն ամէն օր նոր զօրք եւ պաշար կը հասնի։

ՄԱՅԻՍ 5, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Պատերազմը սաստկացած էր կէս գիշերին եւ տակաւին կը շարունակուէր. առաւօտ օդանաւ մը կը սաւառնէր. մեր օդակայաններին վրայ

3 ռումբ նետեց, բայց ոչ մէկ պատահար։ Առաւօտեան այցելութիւն տուի ու վերադարձայ։ Պատերազմը Սարոսի կողմէն դէպի Գալա-Թէփէ կը շարունակուէր. ճաշելէ ետք դիտելու ելանք։ Սարոսի ծոցէն Մայտոսի վրայ ռումբեր սկսան տեղալ։ 25 ռումբ պայթելէ ետք Մայտոսին մնացած մասն ալ այրելու վերսկսաւ, քաղաքը բոցերով պատուեցաւ։ Ապա, Քիլիտ-Պահրի վրայ 5 ռումբեր ինկան, սակայն գիւղէն դուրս։ Կէսօրէ ետք ալ տակաւին կը շարունակուի, ըլլա՛յ Նեղուցին մէջ, ըլլա՛յ Գալա-Թեփէ։ Իրիկուան դէմ սաստկացաւ։ Մայտոսի վրայ 3 ռումբ արձակուեցաւ։

ՄԱՅԻՍ 6, 1915, ՔԵՄԵՐԼԻ

Գիշերով ալ պատերազմը շարունակուեցաւ Նեղուցին մէջ եւ Սետ-իւլ Պահր։ Առաւօտ սաստկացաւ. նաւեր 3 կողմէն պաշարած են հրուանդանը։ Ցամաքի վրայ անընդհատ «շրափնել»ի անձրեւ կը տեղայ։ Երեկոյեան Գալա-Թեփէի կողմէ ալ ձայներ գալու սկսան։ Առջի օր, վերոյիշեալ վայրին մէջ, 3 ժամ զինադադար ըրած են՝ մեռելները թաղելու համար։ Մեր վիրաւորները շատ են, թեթեւ վիրաւորեալները տուն կը ղրկենք։

Այսօր շատ հով կայ եւ ցուրտ է. խըտըրէլլէզ(?) է եղեր։

Իրիկուան դէմ Մայտոսի վրայ երրորդ անգամ ըլլալով ռմբակոծում տեղի ունեցաւ եւ քաղաքին անվնաս մնացած մասն ալ հրոյ ճարակ դարձաւ։ Մեզի հրահանգ եկաւ որ Ծափըլտազ գիւղ երթալով, ճամբուն ատկէ անդին ինկող մասը շինենք։ Վաղը կը շարժինք։

ՄԱՅԻՍ 7, 1915, ԾԱՓԸԼՏԱԳ–ՔԷՕՅ

Առաւօտ կանուխ պատրաստուեցանք։ Ես նախօրօք ճամբայ ինկայ իբրեւ «զօնագճը» շէնքի պատասխանատու զապիթ, մեր անձնակազմին բնակավայր գտնելու համար։ Նեղուցի վրայ այս գիւղը Ջանագ-Գալէի հիւսիսը կ'իյնայ, անկէ 2 ժամ հեռու. հոս հասնելով, զօրքի տեղաւորման համար յարդանոցներ գտանք։ Բայց քիչ յետոյ, գիւղացիներ եկան իմաց տալու թէ այստեղ ամէն երեկոյ օդանաւեր կու գան եւ վրաններ տեսնելով ռմբակոծման կ'ենթարկեն։ Արդ, վրանները վար առնելով, սենեակ մը տեղաւորուեցանք։ Մեր ինժիներին հետ պտոյտի ելանք մայրիներու անտառը. վերադարձ եւ ճաշ- ձաւար ու փակլայ։ Նստեր ենք սենեակի մէջ, օճախը կը վառի. օդը ցուրտ։ Անկողին մտանք։

ՄԱՅԻՍ 8, 1915, ԾԱՓԸԼՏԱԳ

Օրը հանդարտ անցաւ։ Առաւօտ գացի «գօղուշներ»ը (Ննչարան,

զօրքի կայարան) պտըտելու։ Զօրքը սկսաւ ճամբան շինելու։ Այս վայրէն Նեղուցին բերանը տեսանելի չէ, բայց ձայներ կը հասնին եւ Զանագ-Գալէի վերի կողմի Նեղուցը յստակ կ'երեւայ։ Գիւղին չորս կողմը գեղեցիկ անտառներով շրջապատուած է։ Օրը մէկ երկու անգամ պտոյտի ելլելով ժամանակ կ'անցընեմ։ Ընթրիքէ ետք, ժամը 10-ին, անկողին։

ՄԱՅԻՍ 9, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Երէկ ամբողջ գիշեր պատերազմը շարունակուած է Նեղուցի եւ Գալա-Թեփէի մէջ։ Այսօր եւս շարունակուեցաւ։ Մեր զրահաւորը բաւականին մասնակցեցաւ։ Էօզպէք եւ Ըշըգլար գիւղերը գացի զինուորներուն այցելելու։ Օրը շոգ էր։ Կէսօրէ ետք Խափըլտագ վերադարձայ։ Ճամբան մեր մէկ օդանաւը կը սաւառնէր. չեմ գիտեր ինչպէս՝ յանկարծ վար ինկաւ։ Մեր բանուորները գացին օգնելու։ Անձնակազմը հրաշքով փրկուեցաւ։

Պատերազմը ամբողջ օրը շարունակուեցաւ, անընդմէջ։ Գիշերը՝ նոյնպէս։ Այսօր Զանագ-Գալէ բժշկապետին նամակ գրեցի՝ յայտնելու համար տեղւոյն հիւանդանոցին մէջ օգնելու փափաքս, այդտեղ այնքան կարիք եղած ատեն, իմ այստեղ ձեռնունայն նստիլս խղճիս խայթ ըլլալը պարզելով։ Այս առաջարկիս պատիւ, ատիճան կամ բարեկեցութիւն փնտռելու միտումէ զերծ ըլլալը շեշտեցի։ Մի միայն ծառայելու նպատակաւ շարադրուած դիմումս ալ գրելով ուղարկեցի։ Պատասխանի կը սպասեմ։

ՄԱՅԻՍ 10, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Երէկ գիշեր թշնամին Սետ-իւլ-Պահրէն դէպի ներս վայր մը, նոր ցամաքահանում կատարած ըլլալով, նմանը չտեսնուած ընդհարում եղած է ու շարունակուած մինչեւ կէսօր։

Հրացան մը ճարելով այսօր մի քիչ թափառեցայ որսալու նպատակաւ. չէ՞ որ զբօսանք ալ պէտք է...

Կալիչիոյ մէջ, ռուսերուն 115,000 գերի տալով պարտուած ըլլալուն լուրը կարդացինք պաշտօնական «աժանս»ի մէջ (լրատուութիւն)։ Կ'ըսեն թէ Վարշաւիան ալ ինկած է, ա՛լ տեսնենք։

ՅՈՒԼԻՍ 29–30, 1915, ՉԱՆԱԳ-ԳԱԼԷ

Պատերազմը կանգ առած է 2 օրէ ի վեր. բայց օդանաւեր կը շարունակեն մեր վրայ գալով ռումբեր նետել, գրեթէ ամէն օր. ա՛լ վարժուեցանք. Կ'ըսուի թէ Օգոստոս 1-ին, ցամաքէն ու ծովէն ահաւոր ամբակոծում պիտի կատարուի. 50.000 նոր զօրք բերուած է։

Այս երեկոյ մեզի հիւր է գերմանացի սանիտար (առողջապահական) զինուոր մը։ Սուէզ քանալ գտնուած ըլլալով, կը պատմէր թէ Փետր. 4-ին անգլիացիներու հետ ընդհարման առիթով, մէկ օրուայ մէջ 5.000 սպանեալ տուինք եւ 10.000 վիրաւոր ունեցանք։ Մեր բանակը քաշուելով՝ Երուսաղէմ կը գտնուի, իրենց 10-րդ վաշտին այժմ Կելիփոլիի ճակատ բերուած ըլլալը յայտնեց։

Առ այժմ օրերս հանգիստ կ'անցնին. մանտոլինիս հետ ալ կը մխիթարուիմ։

ՅՈՒԼԻՍ 31, Օգ. 1, 1915, ՉԱՆԱԳ-ԳԱԼԷ

Անցեալ օր երեկոյեան Մայտոսի վրայ 20 ռումբ նետուեցաւ, բայց լրտեսող օդապարիկ չըլլալուն, վրիպեցան. բոլոր ռումբերն ալ դիմացի ծովը ինկան։ Բլուրի մը վրայէն կը դիտէի, 2500 մեթր հեռաւորութենէ։ 3 օր լռութենէ ետք, երեկոյեան նմանը չեղած ընդհարում մը սկսաւ։ Չկրցանք գիտնալ թէ ո՞ր կէտէն կը յարձակուէր։ Գրեթէ ամբողջ գիշեր անքուն մնացի. տունն ու անկողինս կը ցնցուին. տակաւին կը շարունակուի։ Ըլլա՛յ Արը-Պուրուն, ըլլա՛յ Սետ-իւլ-Պահր, օդանաւեր առտու իրիկուն գալով կը ռմբակոծեն։ Ռումբ մը ինկաւ մեր տան ետեւի պարտէզը։

Այսօր բացիկ մը ղրկեցի տուն։ Երէկ շատ տաք կ'ընէր. այսօր զով է։

Վարշաւիոյ ինկած ըլլալու լուրը չհաստատուեցաւ։ Տեղւոյս հիւանդանոցը յաճախելով երբեմն առիթ ունիմ գործողութեան ներկայ գտնուելու։

ՕԳՈՍՏՈՍ 2-3, 1915, ՉԱՆԱԳ-ԳԱԼԷ

Պատերազմը դանդաղեցաւ 2 օրէ ի վեր։ Զօրքի տեղափոխումը կը կատարուի ճակատէն դէպի Անատոլիոյ կողմ. այսինքն, ճակատի յոգնած զօրախումբերուն հանգիստ տալով, տեղը նորը կը բերեն։ Երէկ, կարգ մը զօրաբաժիններու այցելելու համար մէկ ու կէս ժամ հեռու տեղէ մը կը վերադառնայի։ Յանկարծ թշնամի օդանաւ մը երեւցաւ բլրի վրայով։ Բան մը պիտի նետէ խորհելով, պահ մը զգուշացայ, բայց ոչինչ պատահեցաւ։ Իրիկունը, հիւանդանոց գտնուող վիրաւորները Պոլիս ուղարկեցինք նաւով, համարեա 300 շունչ։ Յոյժ ողբալի տեսարան։ Անոնց մէջ կային նաեւ գերման վիրաւորներ։ Այստեղ ալ շատ գործ կ'ունենամ։ Գիծերէն եկող հակառակորդ զինուորներն ալ հարկ է քննել։ Բաց աստի, ինծի նշանակուած 1000-է աւելի անձնակազմ կայ. անոնց հիւանդներուն պէտք է խնամք տանիմ։ Պարտիմ նաեւ

զբաղիլ զաւակ, եղբայր կամ ամուսիններ տեսնելու համար ռազմադաշտ եկող օրական 40–50 այր, կին կամ երախաներու քննութիւնով. անոնց լոգանք տալով եւ հանդերձանքը հականեխելու գործով։ Ահա, զբաղմունք ինծի համար։ Բանակի կողքին կան բաւական թիւով կիներ, որ ամուսիններուն կամ զաւակներուն մօտ կու գան մինչեւ գիծերէն ներս։

Առջի օր Չանագ-Գալէի մօտերը ֆրանսական ընդծովեայ մը անծանօթ պատճառով շեղած, ծովեզերք խրուած էր, մէկ կողմ հակելով անշարժացած։ Զարկին եւ անօգտագործելի դարձուցին. անձնակազմի 31 հոգին գերի բռնեցին։

ՕԳՈՍՏՈՍ 4, 1915, ՉԱՆԱԳ–ԳԱԼԷ

Երէկ, Պոլսէն ապսպրեցի ընթերցանութեան եւ քերականութեան յունարէն գիրքեր եւ այլ առարկաներ։

Ամբողջ գիշերը սաստիկ պատերազմ եղաւ. առաւօտ խլացուցիչ պայթիւն մը զիս անկողնէն դուրս ցատկեցուց։ Կարծելով թէ նոր ռմբակոծում մը սկսաւ շատ մօտիկ, պատրաստուեցանք փախչելու։ Պայթիւնը չյաջորդուեցաւ. դիմացը, օդանաւէն ահռելի ռումբ արձակուած էր։ Անձնակազմին մօտ մալարիայի եւ տիզենթերիի բազմաթիւ դէպքեր կան։ Շատ ուշադրութիւն կ'ընեմ ինքզինքս զերծ պահելու. մեր տան քովերը լաւ բաղնիք մը կայ։ Հոն կ'երթամ 2 օրը մէկ։ Այսօր նոր սենեակ մը վարձեմ աւելի ապահով ու լաւ տեղէ մը։ Մայրամուտ է. Նեղուցին նայող բարձրութիւն մը նստած կը գրեմ այս տողերը։ Ռումբերու որոտը ամէն կողմ կը ցնցէ. օդանաւերու գալու ատենը եղաւ. կը սպասեմ։ Տեսնենք։

ՕԳՈՍՏՈՍ 5–8, 1915, ԳԱԼԷ

Այս օրերուս հրամանատարիս եւ իմ միջեւ խնդիր եղաւ։ Այդ պատճառով ալ սրտնեղած եմ, բայց հարթուեցաւ ի վերջոյ։ Կարեւոր լուրը այն է, թէ մեր կողմէ մեծ յարձակողական մը կը սպասուի։ Պատերազմը կը շարունակուի, գիշեր ցերեկ, անընդհատ։

Երէկ, 700 անձնակազմ ունեցող (մեծ մասը գերմանացի) մեր Պարպարոս զրահաւորը երբ Կելիփոլիի առջեւէն կ'անցնէր, թորփիլահարուեցաւ եւ ընկղմեցաւ։ 100 հոգի միայն կրցան փրկուիլ։ Պաշար փոխադրող մեր ուրիշ մէկ նաւն ալ թորփիլահարուեցաւ։ Թշնամին Կելիփոլիի ետեւն ալ զօրք հաներ է [էքոսմիլէ?] կ'ըսեն. նայինք թէ իրականութի՞ւն է։ Օդանաւեր առտու իրիկուն անդադար կը սաւառնին մեր վրայ, մերթ ռումբեր արձակելով։

ՕԳՈՍՏՈՍ 9–10, 1915, ԳԱԼԷ

Այս 2 օրերում թշնամին մեծ աշխուժութիւն ցուցաբերեց. դարձեալ ցամաքահանում Կելիփոլի եւ Սետ-իւլ-Պահր կէտերում վրայ։ Առաջին վայրը՝ իտալական գումդեր։ Երէկ լուր հասաւ թէ 3000 գերի առած ենք եւ մէկ ընդծովեայ ընկղմած։ Երէկ իրիկուն, Փոյրազ Թեփէ անուն մեր դիրքերում թշնամի ռմբակոծումի ենթարկուիլը լսեցինք, ընդոստ կրակ, լերան միւս կողմէն, լրտես պալօնի օգնութեամբ։ Ճիշդ ի՛նչ պատահեցաւ՝ չկրցանք իմանալ։

Մեր բանակայիններում մօտ շատ բարձր թիւով մալարիայի տենդ կայ։ Գործս շատ է։ Հեռագիրով մը 10 լիրա ուղարկեցի տուն։ Այս երեկոյ, թշնամի 7 օդանաւեր անցան մեր վրայէն, դիրքերու վրայ ռումբեր նետեցին եւ հեռացան։

ՕԳ. 11–12, 1915, ԱԳՊԱՇ (ԿԵԼԻՓՈԼԻԻ ՄՕՏԻԿ)

Այս վայրը Կելիփոլիի մօտակայ կէտ մը ըլլալով, հրամանատարութեան կեդրոն է նաեւ։ Երէկ կէսօրուան մօտ, բժշկապետէն ստացայ հեռագիր մը, որ կը յայտնէր վիրաւորներու շատ ըլլալը եւ կը հրահանգէր գալով մի քանի օր օգնել. այդպէս ալ Ագպաշ եկայ։ 2 օր առաջ թշնամին նոր ցամաքահանում կատարած է Անաֆարթայէն, 11.000 վիրաւոր եկած էր. ասոնց վէրքերը դարմանելու ատեն չկայ. զբաղած ենք միայն նաւ բարձրացնելով ուղարկելու համար։ Տեսնենք ինչ պիտի պատահի։

Երէկ օդանաւեր հոս գալով ռմբակոծեցին։ Առջի օր նաւ մը ընկըղմած եւ մի քանի մարդ մեռած էր։ Բանակային տեսարանները այստեղ գիշեր ցերեկ կը դիտենք եւ կ՚ունկնդրենք... ինչե՞ր։ Այս գիշեր չքնացանք։

ՕԳ. 13, 1915, ԱԳՊԱՇ, ՆԱՒՈՒՆ ՄԷՋ

Օրուան ընթացքին թշնամի օդանաւեր 3 անգամ այցելեցին. մեր վրայ ռումբեր նետեցին։ Մէկը ինկաւ իմ վրանէն 4 մեթր հեռու միայն։ Լաւ որ ես մէջը չէի. ռումբն ալ գետին մխրճուելով չպայթեցաւ։ Փորեցինք հանեցինք։

Բազմաթիւ վիրաւորներ ունինք. ի՜նչ ցաւալի տեսարաններ։ Հազարաւոր վիրաւորներ տեսնել եւ բան մը ընել չկարենալով ճամբայ դնել՝ իրօք սրտակեղեք երեւոյթ է։ 3 օրուան ընթացքին 11.000 վիրաւոր ուղարկեցինք։ Նաւերը չէին բաւարարեր։ Յաճախ անքուն գիշերներ անցնելու ստիպուած եմ՝ հիւանդները ճամբու դնելու համար մի միայն։

ՕԳ. 14–15, 1915, ԱԳՊԱՇ

Այս գիշեր անքուն մնացի մինչեւ առաւօտ. այդքան որ շատ է գործը։ Այս տողերը կը գրեմ հսկայ հիւանդատար նաւու մը մէջ։ 2000 վիրաւորներով լեցուն։ Պատերազմը կրկին անգամ բռնկեցաւ ահաւոր սաստկութեամբ։ Թերեւս մի քանի օրէն վերադառնամ Չանագ-Գալէ։ Անոպայ օդանաւեր անընդհատ կու գան ռումբեր նետելու։ Մենք ալ խուսափելով գետնափոր ծակերը կը շտապենք մտնել։

Ներկայիս դարձեալ փոխադրութիւն կայ հիւանդներու, որոնց մէջ նաեւ անգլիացի վիրաւորներ եկան 50 հատ Անաֆարթայի գրոհէն ետք։

ՕԳ. 15, 1915, ԱԳՊԱՇ

Արը-Պուրնու սաստիկ ընդհարում եղաւ այսօր. 100-է աւելի վիրաւորներ եկան. դեռ շատեր ալ գալու են։ Մենք երկու զօրագունդերու մէջ մեծ կորուստներ ունեցանք։ Նաւուն վրայ շատ հանգիստ եմ. գեղեցիկ նաւ է. առաջին կարգի խցիկ ունիմ։ Կ'աշխատիմ գերման հազարապետ բժիշկի մը հետ։ Կան վիրաւոր անգլիացի գերիներ, որոնց հետ բարեկամացանք. մերթ կը զրուցենք։

ՕԳ. 16, 1915, ԱԳՊԱՇ, ՆԱՒՈՒՆ ՄԷՋ

Այսօր շատ մեծ վտանգ մը անցուցինք. երեկոյեան 10-ին, նաւուն մէջ անհոգ, խցիկ մտանք քնանալու համար։ Յանկարծ ահաւոր պայթիւն մը... վա՜յ մեզի... գնա՜ց ըսինք, այնքան որ ցնցուեցաւ ու տեղէն ցատկեց մեր նաւը։ «Քուին Էլիզապէթ» մարտանաւէն արձակւած անակնկալ [էնտէր = հազուադէպ] 38–նոց ռումբ մը մեր նաւէն հազիւ 60 մեթր ետեւ ինկած էր. շատ մը կտորներ ալ նաւու վրայ տեղացին. եւ ի՜նչ չար բախտ՝ ածուխի չգոյութենէն նաւը շոգի չունէր շարժելու։ Մեծ շփոթ ու իրարանցում. սկսան խարիսխը վերցնել, միայն թէ հեռանայինք. բայց ճար չկա՜յ... 10 վայրկեան ետք, ուրիշ ռումբ մը նաւուն առջեւ ինկաւ այս անգամ, հազիւ 40 մեթր հեռու։ Աշխարհ իրար անցաւ. բոլորս գետին սփռուեցանք, տախտակամածին վրայ։ Ռումբի կտորներ կարկուտի պէս կը տեղային մեր վրայ։ Կէս ժամ անց, մի քանի քիլոմեթր կրցանք հեռանալ եւ շունչ առնել։ Աստուած խնայեց. երկու ռումբերուն ալ չյաջողեցին ուրիշներ։

ՕԳ. 17, 1915, ԱԳՊԱՇ, ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ

Առտու օդանաւեր գալով ռումբեր նետեցին՝ սպաննելով մի քանի անձ, վիրաւորելով ուրիշներ։ Այգաբացին, ծովուն վրայ մեծ պայթիւնի

մը հետեւանքով, մեր խոշոր մէկ նաւը ընկղմեցաւ. սուզանաւէ մը արձակուած թորփիլին զոհ գացած էր։ Սա պատահեցաւ մեր աչքերուն առջեւ։ Երկրորդ գիշերն է որ վիրաւորներ փոխադրելով զբաղած, գիշերն ի բուն անքուն անցուցի։ 6 օրուան մէջ 20,000 վիրաւոր ճամբեցինք։ Անաֆարթայի պատերազմին, թշնամին երէկ տարբեր վայր մը ցամաքահանում կատարելով գրաւեց Քիրիկ Թեփէն։ Վիրաւորներ հասնելու վրայ են։ Իրիկուան օդանաւեր կրկին անգամ բազմաթիւ ռումբեր նետեցին։

ՕԳ. 18–19, 1915, ԱԳՊԱՇ, ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ

Վերջին երկու օրերուն, պատերազմը կը շարունակուի։ Օդանաւերէն արձակուած ռումբերէն մէկը այս առաւօտ մեր խոշոր «Կոսփոր» նաւուն դպնալով զայն վնասեց։ Երէկ իրիկուն, ընդոստ ռումբեր եկան, լերան միւս կողմէն. մէկը ինկաւ մեր ոչ-ռազմական մէկ նաւէն հազիւ 30 մեթր հեռու։

Երէկ վիրաւոր անգլիացի զինուորներ բերին մեր մօտ. համակրալիր, անոնց օգնութեան փութացի։ Զափազանց շնորհակալ եղան։ Այստեղ միասին կը գտնուիմ երկու հայ լաւ բժիշկներու հետ։ Գոհ ենք։ Վիրաւորներ դարձեալ կուտակուեցան, թիւով՝ 2000-ը անց։

ՕԳ. 20–21, 1915, ԱԳՊԱՇ

Օդանաւեր այսօր գալով ռմբակոծեցին մեր «Շամ» նաւը, յաջողելով զայն վնասել։ Երէկ անհանգիստ եղայ. գիշերով չորս անգամ ուժեղ փորհարութիւն, առաւօտ դեղ առի, թէյ խմեցի։ Այսօր վիճակս բարելաւուեցաւ, բայց աշխատանքի չգացի։ Հիւանդ տանող նաւը կը սպասէ 2 օրէ ի վեր. վիրաւորներ բազմացան. տեսնենք արդեօ՞ք այսօր կը շարժի։

Օդերը փոխուեցան. գիշերները զով կ'ընէ։ Պատերազմին ձմեռն ալ շարունակուելու հաւանականութիւնը մտահոգութիւն կը պատճառէ։

ՕԳ. 22–23, 1915, ԱԳՊԱՇ

Այս երկու օրերը պատերազմը շարունակուեցաւ ընդմիջումներով։ Օրական մօտ հազար վիրաւորներ կու գան։ Ես կատարելապէս ապաքինեցայ։ Ճաշերու հարցը լուծուեցաւ. «թապլ տ'հօթ» կը նստինք. 3–4 պնակ կը սպասարկեն ամէն անգամուն։ Այլապէս ո՛չ մէկ կերակուր կարելի է ճարել այսպիսի տեղ. հոս եկած օրս արդէն անօթի մնացած էի։ Այս երկու օրերուն, 4,000 վիրաւոր ճամբեցինք։ Երէկուընէ ի վեր սաստիկ հով կը փչէ հիւսիսէն, փոթորիկ։

Լսեցինք թէ Իտալիան պատերազմ յայտարարած է։ Վենիզելոս յաղթանակած է Յունաստանի մէջ եւ Պուլկար ռազմական նախարարը հրաժարականը տուեր է։ Օդանաւեր անընդհատ կը ռմբակոծեն, մերթ յաջող նշանառութեամբ։

Բացիկ մը ուղարկեցի տուն։ Նոր հայ բժիշկ մըն ալ ժամանեց. եղանք 4. բժիշկներ Շահպազ, Արմենակ, Պօյաճեան եւ ես։

ՕԳ. 24–25, 1915, ԱԳՊԱՇ

Սետ-իւլ-Պահր գիշեր ցերեկ սաստիկ պատերազմ կ'ըլլայ երէկւընէ ի վեր։ Այս առաւօտ ռումբ մը ինկաւ մեր հիւանդանոցին շատ մօտիկ. կտորները մեր վրայ տեղացին։ Նման նախընթաց չէր եղած. իմացանք թէ մեր ետին ռազմամթերք ամբարուած է. ռումբը վրիպելով մեր վրայ եկած է։

Ահարկու պայթիւն լսուեցաւ։ Սուզանաւ մը թօրփիլ արձակեր էր ծովափի նաւերուն. սա դպեր է կէս ընկղմած նաւու մը. ուրիշ վնաս չէ հասցուցած։ Կէս ժամ յետոյ երկու նոր պայթիւններ եղան, 2 թօրփիլ եւս, որոնք զարկին մեր անպաշտպան [միւֆրէթ] «Վոսփոր» եւ «Հալէպ» նաւերը, որոնք մեր աչքերուն առջեւ, 15 վայրկեան հեռաւորութեան վրայ սկսան ընկղմիլ։ Յետ միջօրէին, դիմացի Պերգոս նաւահանգիստին առջեւ գտնուող եւ պաշարով լեցուն մեր մէկ նաւը դարձեալ թօրփիլահարուելով ընկղմեցաւ։

Կրկին անգամ 500 վիրաւոր ճամբեցինք։ Գիշերը կը մօտենայ. օդանաւեր կ'այցելե՞ն արդեօք։

ՕԳ. 26, 1915, ԱԳՊԱՇ

Այս առաւօտ հաղորդուեցաւ թէ Ագպաշի բժշկական առաջին կայանին նշանակուած եմ։ Հիւանդանոցներէն ելլելով պէտք է հաստատիմ ռումբ եւ թօրփիլներ տեղացող այս վայրը. Աստուծոյ կ'ապաւինիմ հոս զիս պաշտպանելու համար։ Այստեղ կան ստորգետնեայ մասնաւոր թաքստոցներ, ուր կը մտնենք, երբ ռմբակոծում սկսի։ Այս առաւօտ հրետանաւակ մը երեւցաւ Ագպաշի մերձակայ ափին, մեզ պաշտպանելու համար։ Մեր կեդրոնին առջեւ յանկարծ սարսափելի պայթիւն մը լսեցինք. քարափէն 150 մեթր անդին ջուրի եւ սեւ ծուխի սիւն մը բարձրացաւ դէպի երկինք։ Թօրփիլ մը արձակուած էր հրետանաւակին վրայ. սակայն հազիւ մեթր մը անդիէն անցնելով՝ ծովափ ժայռին դպած էր ու պայթած. մեր նաւը փրկուեցաւ. մէկ զինուոր միայն մահացաւ։

ՕԳ. 27–28, 1915, ԱԳՊԱՇԻ ՆԱՒԱՀԱՆԳԻՍՏ

Ամսուն 27-ն հանգիստ անցաւ։ Օդանաւեր եկան, բայց ազդու

ռմբակոծում չեղաւ։ Օրական 100–150 հիւանդ կու գայ։ Հող, փոշի, սայլեր, անձնակազմ, գրաստներ, հազարներով ամէն տեղ, տարաշխարհիկ խառնարան...։ Այս բոլորին յօժար էի, բայց եւ այնպէս, այսօր ժամը 5-ին թշնամին ընդոստ ռմբակոծում մը չսկսի՞, լերան միւս կողմէն ճիշդ մեր եղած տեղը նշան առած. ռումբեր սկսան իյնալ աջ ու ձախ, ցամաք ու ծովի վրայ։ Ռումբի կտորներ սկսան մեր գլխուն տեղալ անձրեւի պէս։ Առաջին պայթիւմին գետնափոր ծակեր մտած էինք արդէն, բայց ռումբեր այնքան մօտ պայթիլ սկսան որ, թաքստոցն ա՛լ անապահով սեպելով՝ լերան մը գագաթը բարձրացայ։ Ինչեւիցէ, 5-ական վայրկեան յաջորդականութիւնով 18 ռումբ ինկաւ։ Անվնաս պրծանք։ Ուրիշներէ Աստուած պահէ։

ՕԳ. 29–30, 1915, ԱԳՊԱՇ

29-ը բաղդատաբար հանգիստ անցուցինք. օդանաւերով զբաղեցանք ամբողջ օրը։ 30-ի առաւօտեան 5 վիրաւոր ունեցանք օդանաւային ռմբակոծումէն։ Ռմբակոծումը վերսկսաւ կէսօրն անց ժամը 2-ին։ Ռումբ մը 20 վայրկեան հեռաւոր մեր հիւանդանոցին վրայ պայթեցաւ. արկածահարներ ըլլալը չիմացայ. 6 ռումբ ալ ծովն ինկաւ մեր առջեւ...։ Խոշոր առագաստանաւ մը 5 վայրկեանի մէջ ընկղմեցաւ մեր աչքերուն առջեւ։ Ժամ մը յետոյ «Թազը» անուամբ նաւ մըն ալ զարնուելով շրջեցաւ։ Ընկղմած ատեն յետսամասին վրայ դարձած ըլլալով, մէջէն ելլող օդէն ջուրն սկսաւ սաստիկ եռալ։ Դառնաղէտ տեսարաններ։

ՕԳ. 31–ՍԵՊՏ. 1, 1915, ԱԳՊԱՇ

Երէկ լուռ անցաւ. այստեղէն դէպի բանակ ճամբան այլեւս անհրնար ըլլալուն, հրամանատարութիւնը Ըլղար-Տերէ (մէկ ու կէս ժամ դէպի հիւսիս վայր մը) փոխադրելու մասին նոր որոշում առնուիլը կ'իմանանք։

Կէսօրէ ետք, ժամը 3.30-ին աղմուկ մըն է բարձրացաւ. դուրս ելայ որ խուճապ կայ. ամէն մարդ փախուստ կու տայ։ Հասկցուեցաւ որ լուր եկած է թէ թշնամի ռազմանաւեր հաւաքուած են տեղ մը՝ ռմբակոծում սկսելու համար։ Կէս ժամ սպասեցինք ծակերու մէջ պահուըտած, բայց ոչ մէկ դէպք։

Օդը բաւականին զովացած է. ձմրան հոտեր կան։

ՍԵՊՏ. 2–3, 1915, ԱԳՊԱՇ

2 օրեր խաղաղ անցան։ Պատերազմը անընդհատ կը շարունակուի։ Զօրքի փոխադրութեան եւ սննդաբաշխման մեր կեդրոնները փոխա-

դըրուեցան Ըղլար-Թեփէ. մեր ալ երթալը տակաւին որոշուած չէ։ Ագպաշի մօտ նաւերը անհետացան. բացառաբար այսօր մէկ նաւ եկաւ. կը պարպէ։

Այսօր տուն հեռագրեցի թէ առողջ եմ. երկու ժմերուկ գնեցի քառորդական մէճիտիէյի. պտուղներու հասրաթ մնացինք այս տարի. երկու օր է մեր վրայ օդանաւ չի թռիր, նաւերու անհետացման պատճառով։ Այս տողերս գրելէ կէս ժամ անց (ժամը 5.30-ին կ. ե.), դարձեալ ռմբակոծում սկսաւ մեր վրայ, ընդմիջումներով։ Ահաւոր տեսարաններ. ծակերու մէջ մտանք գետնին տակ։ Թշնամին նշմարած էր թէ բեռնատար նաւ մը հասած է ու կ'ուզէր զայն հարուածել։ Վերջապէս 14-րդ ռումբը յաջողեցաւ դպցնել նաւու յետսամասին, մեզմէ 60 մեթր անդին. ուրիշ ռումբ մը երբ աւելի մօտ ինկաւ, մեր թաքստոցը հողով-փոշիով լեցուեցաւ։ Տեսայ թէ ա՛լ վտանգաւոր է։ Թաքստոցէն ելլելով, կրակի գիծէն հեռու ցից լերան մը վրայ ժայռերու խոռոչներուն մէջ ապաստանելով, հոնկէ դիտել սկսայ նետուող ռումբերը։ Սարսափելի տեսարան՝ որ գրաւիչ էր նոյն ատեն։ Ամէն պայթումին մեր վրայ երկաթի ու քարի անձրեւ կը տեղար։ Աստուած կը խնայէր։

Արդ, զարնուող նաւէն բարակ ծուխ մը սկսաւ դուրս գալ, տակաւ շատնալով։ Ոչ ոք կը համարձակէր երթալ շուտով մարելու։ Բոցեր սկսան դուրս գալ, մինչ ամէն վայրկեան նոր ռումբ մը կ'իյնար։ Նաւը ալիւր եւ կարկանդակ (պաքսիմատ) բեռցուած էր։ Մեր հոգին կը ճմլուէր, բայց ի՜նչ փոյթ։ Ի վերջոյ ռմբակոծումը կանգ առաւ. բայց նաւը սկսաւ սաստիկ հրկիզուիլ։ Եղած բարձրութենէս վեր կանգնելով՝ զինուորներուն բացականչեցի, «Օ՛ն, արսլաններս, վաթանին ծառայելու օրը այս է. օ՛ն, հրդեհը մարելու, օ՜ն»։ Ընկճուած զինուորները սիրտ առնելով վար խոյացան այդ ցից զառիթափէն. ա՛լ տես ինկողն ու գլտորուողը։ Նաւուն հասան ամէն կողմէն։ Կրակը որքան սաստիկ, վճռակամութիւնն ալ այդքան ուժեղ։ Սկսան մէկ կողմէն մարել, մինչ միւս կողմը կը բռնկէր։ Վարի խցիկներն ալ սկսան կրակ առնել. պաշարը սկսաւ այրիլ, իւղի թիթեղները կրակ առին։ Մարդոց գոռում գոչիւնը, ծով ինկածներուն օգնութեան կանչը, կրակի ճարճատիւնը գիշերուան մութին մէջ անմոռանալի տեսարան մը կը գոյացնէին։ 6–7 ժամ հերոսական ջանքերէ ետք, նաւուն մեծ մասը վառած էր, պաշարն ալ մասամբ հրդեհէ, մասամբ ալ թափուած ջուրի պատճառով փճանալէ ետք, կրակը շիջեցաւ, նաւը առին տարին։

ՍԵՊՏ. 4, 1915, ԱԳՊԱՇ

Շաբաթներէ ի վեր կը ռմբակոծուէինք ընդմիջումներով։ Բայց

ահա՛ երկու օրէ ի վեր դրութիւնը փոխուեցաւ, ռմբակոծումը դարձաւ օրական։ Ա՛լ մեր ամրոցը վտանգաւոր նկատելով, լեռ կը բարձրանամ։ Ապահով ժայռի խոռոչ մը գտած՝ հոն կ՚ապաստանիմ։ 3–4 վայրկեանը անգամ մը ռումբ կ՚իյնայ։ Շատ ռումբեր մօտակայ ծովը կ՚իյնան։ Վերէն կը դիտեմ. Ռումբ մը վրանէս 100 մեթր անդին ինկաւ, ձախ կողմս։ Բացած փոսը եթէ տեսնայիք, պիտի զարմանայիք։ Մեր շրջապատը նման փոսերով լեցուեցաւ։ Ծով ինկող ռումբերու պատճառաւ մեռած ձուկերով լեցուեցաւ քարափը։ Զարմանալի՜, յոյժ վտանգաւոր այս դրութեան մէջ, 10-ի չափ զինուորներ, կեանքերնին վտանգի ենթարկելով, իջած էին ծով, մեռած ձուկերը հաւաքելու։ Ընդամէնը 25 ռումբ ինկաւ թէեւ, բայց մարդու եւ նաւու կորուստ չեղաւ։ Լսեցինք թէ Իտալացիք Անաֆարթա ցամաքահանում կատարած են։

ՍԵՊՏ. 5–6, 1915, ԱԳՊԱՇ

Այս երկու օրերը անցուցինք ռմբակոծումէ զերծ։ Օդանաւեր ալ հեռուէն եկան անցան։ Երեկոյեան ժամը 5-ին, մեր առջեւ Նարայի մօտ խարիսխ նետած փոխադրական մի քանի նաւերուն վրայ դարձեալ հերթական կրակ բացուեցաւ։ Այսօր Նարայի մօտ, ա՛լ չեմ գիտեր թէ ինչպէս, անգլիական սուզանաւ մը գրաւեցին։ 21 շունչ հաշուող անձնակազմը գերի բռնելով մեր քով բերին։ Ա՛լ օր ցերեկով նաւեր չեն այցելեր Ագպաշի նաւամատոյցը. գիշերով կու գան գաղտագողի ու բացառաբար եւ կանուխէն կը մեկնին։

Իմացանք թէ երէկ անգլիական սուզանաւի մը նաւաստիները Պոլսոյ մօտ գիւղ մը զինեալ ցամաք ելլելով, ինչ որ գտեր, առեր տարեր են։

Վեր. Գրիգորեանէն այսօր բացիկ մը ստանալով, տղուս՝ Վահրամին, թիֆոյիտէն մահացած ըլլալու ցաւալի լուրը կարդացի։ Պատերազմը կը շարունակուի անկանոն։ Գրելիք ուրիշ բան չկայ։

ՍԵՊՏ. 7–8, 1915, ԱԳՊԱՇ

Այսօր մէկ ժամ դէպի հարաւ ինկող Քիլէ(?) նաւահանգիստը ռմբակոծուեցաւ յետմիջօրէին։ Ագպաշի մէջ թշնամին մեզ հանգիստ չթողելուն, կեդրոնը ցրուելու հարց կար։ Երբ դեռ նոր հասած էինք այստեղ, բժշկապետին ցանկութիւն յայտնած էի որ զիս նշանակէ ուրիշ վայր մը, ուր կրնայի աւելի օգտակար ըլլալ վիրահատումներ կատարելով, քանի այդ ճիւղին մէջ փորձառութիւն ունէի։ Այսօր երբ քովն էի, ըսաւ թէ կը խորհի զիս փոխադրել 300 անկողինով այլ հիւանդանոց մը, իբրեւ վիրաբոյժ. մի քանի օրէն շարժուելու էի։ Յիշեալ հիւանդանոցը,

դիմացը Անատոլիոյ կողմը՝ Էրէն-Քէօյի եւ Էզինէի միջեւ վայր մըն է եղեր. տեսնենք։

Մանտօլինս Չանագ-Գալէէն եկաւ. կը նուագեմ մխիթարուելու համար։

ՍԵՊՏ. 9–10, 1915, ԱԳՊԱՇ

Նշանակալից դէպքեր չկան։ Տարագրուած հայերուն իրենց բնակավայրերը դարձուելուն մասին տարաձայնութիւն մը հասաւ. տեսնենք որքան ճիշդ է։

Ընդոստ ռումբ մը եկաւ Թերակղզիին կողմէն. լեռ բարձրացայ ժայռ-ապաստանս։ Կէս ժամ սպասեցինք. բայց ոչ մէկ հետեւանք. չհասկցանք թէ ի՛նչ էր նպատակը։ Եթէ նորութիւն ըլլայ՝ կրկին կը գրեմ ապաստարանիս մէջ։

ՍԵՊՏ. 11–12, 1915, ԱԳՊԱՇ

Նորութիւն չկայ, բացի այն լուրէն՝ թէ թշնամին 150,000 զօրք պիտի հանէ եղեր կղզիներ, մեծ յարձակողականի մը անցնելու։

Նաւեր այցելելու չեն գար Ագպաշ. անոր համար ալ ռմբակոծումէն զերծ կը մնանք։ Օդանաւեր մերթ կ՚այցելեն, առանց ռմբակոծելու։ Հազարներով տիզենթէրի (փորհարութիւն) հիւանդներ ունինք։ Առջի օր միայն, 5000 հիւանդ ճամբու դրինք։ Տիզենթէրին կանխելու համար ինքզինքս պատուաստեցի սերոմով. լաւ արդիւնք կը ստանանք։ Երէկ տեղ մը խաղող գտայ. շատ դժուարաւ մէկ օգգան գնեցի 6 դահեկանի։ Այս տարի երկրորդ անգամն է խաղող կ՚ուտեմ. պտուղներու կարօտն ունինք։ Երկու օր անգամ մը երեկոյեան, վրանիս մէջ տաք ջուրով կը լոգնամ իմ պատրաստած բաղնիքիս մէջ։ Յունարէնի լաւ ուսուցիչ մը գտայ այստեղ։

Երեկոները ընթրիքի համար 20 վայրկեան հեռու փոխադրութեան կայան ծառայող հիւանդանոցը կը յաճախեմ. այստեղ կան նաեւ հայ գործընկերներ, որոնց հետ կը տեսնուինք։

ՍԵՊՏ. 13–14, 1915, ԱԳՊԱՇ

Ռմբակոծումը դադրեցաւ, ըլլա՛յ ընդոստ, ըլլա՛յ օդանաւային. պատճառը այն է որ Ագպաշ դադրած է զօրքի առաքման կեդրոն մը ըլլալէ. թշնամին ալ այսպէս կասեցուց մեզի հանդէպ իր պարտաւորութիւնները։ Ջնջին քանակով միայն փոխադրում դեռ կը շարունակուի, այդ ալ մակոյկներով. նաւեր բոլորովին դադրած են յաճախելէ։

Այս երեկոյ, բարեւ հիւր ունիմ այնթապցի Տոքթ. Ֆիքրէթ Պէյը։

Առտուն գնաց։ Տունէն բացիկ ստացայ. կը գրէ թէ Հալէպ փոխադրուած են։ Այնթապէն՝ եղբօրս՝ Գրիգորին եւ քրոջս՝ Սալիհէին Համա գտնուիլը կը տեղեկացնէ։

Օդերը ցրտեցին. տեսնենք ո՛ւր պիտի ձմեռենք։

ՍԵՊՏ. 15–16, 1915, ԱԳՊԱՇ

Երէկ եւ այսօր առաւօտ, մեր առջեւ, կրակ բացին թշնամի սուզանաւի մը վրայ։ Սակայն ան յաջողեցաւ խոյս տալ։ Պերգոսի առջեւ ալ գերմանական նաւի վրայ ռումբ արձակուեցաւ, սակայն վրիպելով ժայռի մը դպաւ առանց պայթելու։

Երկու օրը մէկ, տաք ջուրի լոգանք կ՚առնեմ պառկելէ առաջ. քանի որ՝ եթէ պատահի որ ցերեկը լոգանքի պահուն օդանաւ գայ, պիտի ստիպուիմ մերկ փախչիլ...

Այսօր թէեւ կրկին անգամ լսեցի թէ դիմացը, Անատոլուի կողմը, Տիմրէքի հիւանդանոցը իբրեւ վիրաբոյժ նշանակուած եմ, տակաւին թուղթերս չեկան։

Էրզրումի մէջ Տոքթ. Յարութիւն Պապիկեանին վախճանած ըլլալուն մասին լուր եկաւ, բայց ստոյգ ըլլալ չի թուիր. կը յուսամ որ անհիմն ըլլայ։ Տոքթ. Կ. Պապիկեան քովս եկաւ տեսակցութեան, ինչպէս նաեւ՝ Տոքթ. Ս. Նիզիպլեան։

ՍԵՊՏ. 17–18, 1915, ԱԳՊԱՇ

Երէկ ծովու վրայ ծփացող պարապ երկաթեայ տակառ մը ընդծովեայ նաւ կարծելով, սաստիկ կրակ բացին, համազարկ. հրետանաւոր ալ մասնակցեցաւ։ Վերջաւորութեան միայն հասկցուեցաւ եղելութիւնը...։

Թշնամի օդանաւեր այսօր սաստիկ գործունէութիւն ցոյց տուին. 6 անգամ եկան մեզ ռմբակոծելու։ Անսովոր կերպով գիշերը լուսնկային ալ գալով, մի քանի անգամներ սաւառնեցան Ըլպար-Տէրէի վրայ, ուրկէ այժմ տեղի կ՚ունենան բանակային փոխադրութիւնները։ Այս կեդրոնին վրայ իյնալով, ծանր ռմբակոծեցին։ Զարմա՛նք. գիշերով օդանաւը անտեսանելի է. ձա՛յնը միայն կը հասնի։ Այսպէս, գիշերներն ալ հանգիստ չկայ։ Ատոր վախէն բաղնիք ալ չկրցայ առնել պառկելէ առաջ։

Լսեցինք թէ թշնամին ցեփլիններ (հսկայ օդապարիկ) բերած է եւ կը պատրաստուի միաժամանակ ցամաքէն, ծովէն ու օդէն խոշոր յարձակողական կատարել։ Տեսնենք։ Տարաձայնութիւն հասաւ թէ Էրզրումը գրաւուած է Ռուսերու կողմէ, սակայն անհիմն ըլլալու է։

ՍԵՊՏ. 19–20, 1915, ԱԳՊԱՇ

Այս երկու օրերուն, քանի՜ անգամներ գետնափոր ծակերը մտնելու ստիպուեցանք։ Սաստիկ պատերազմ բռնկեցաւ 24 ժամէ ի վեր, 3–4 շաբաթ հանդարտութեան մը վերջաւորութեան։ Ընթրիքի համար ամէն օր իբրեւ փոխադրական կայան ծառայող մեր մօտակայ հիւանդանոցը կ'երթամ, 20 վայրկեան հեռու։ Առիթ կ'ունենամ հայ բժիշկներու հետ ալ զրուցելու այստեղ։ Ազպաշի մէջ խօսակից չկայ։ Երեկոյեան վերադարձած, բլուրի մը կատարին կանգնած իմ վրանէս կը գրեմ այս տողերը։ Երեսուն մեթր վար եղող քարափը լեցուն է ուղտերով, գրաստներով, սայլերով. բոլորը բեռցուելով կ'երթան. աղմուկ, գոռում-գոչում, խառնարան աշխարհ մը՝ որ սեփական աչքերով մարդ միայն կրնայ պատկերացնել։

ՍԵՊՏ. 21–22, 1915, ԱԳՊԱՇ

Թնդանօթներու որոտումը կը շարունակուի գիշեր ցերեկ, երկու օրէ ի վեր։ Երէկ իրիկուն մեր Շտապէն լուր հասաւ թէ Պուլկարիան Սերպիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած է. այսօր, սակայն, հերքուեցաւ։ Երէկ թշնամի օդանաւ մը մեր վրայ 3 ռումբ նետեց։ Ապաստարաններու մէջ գտնուելով, վնաս չեղաւ։ Այսօր Մարմարայի մէջ պաշարով լեցուն մեր մէկ նաւը թշնամի սուզանաւի մը կողմէ ռմբակոծուելով, ընկղմեցաւ։ Սուզանաւեր Թօփհիլի տեղ մերթ թնդանօթ ալ կը գործածեն։

ՍԵՊՏ. 23–24, 1915, ԱԳՊԱՇ

Թերթերու մէջ կարդացինք թէ Պուլկարիա զօրակոչ ընելով, պատերազմի կը պատրաստուի։ Կ'ըսուի թէ Կեշով, Ջանէվ եւ այլ ընդդիմադիր տարրեր թագաւորին թելադրած են որ չորս կուսակցութիւններու համաձայնութիւն գոյացնելու օգտին շարժում մը ընէ։

Երկու օրէ ի վեր օդանաւեր չեն երեւնար։ Այս առտու յոյն զինուոր մը մորթուած գտնուեցաւ. գացի տուգումի։ Գրպանը դրամ ըլլալու հաւանականութիւնը ակներեւ էր։ Անմիջապէս ճանչցայ զինք. շաբաթ մը առաջ զինք հիւանդանոց ուղարկած էի իբրեւ հիւանդ. իրեն տուած վկայագիրս ալ գրպանէն ելաւ. իմ ստորագրութիւնս կը կրէր։ Շատ ցաւեցայ խեղճ մարդուն վրայ. բայց անօգուտ. տեղեկագիրս գրեցի եւ յանձնեցի։

ՍԵՊՏ. 25–26, 1915, ԱԳՊԱՇ

Երէկ, եւ մանաւանդ այսօր, մեծ թիւով օդանաւեր եկան։ Այս

երեկոյ 5 հատ, Գալէի եւ Գիլէի վրայ բազմաթիւ ռումբեր նետեցին։ Այսօր Հալէպ հեռագիր տուի, թէ առողջ եմ։ Մեր բժշկապետէն գերմաներէն բժշկական թերթեր ապահովեցի, կը կարդամ։ Ֆրանսերէն վէպեր ալ կը կարդամ եւ յունարէն դասս կը շարունակեմ, այս բոլորով պարապոյ ժամերս կը լեցնեմ։ Այսօր Տոքթ. Նուրի Իշխանեան մօտս եկաւ տեսակցութեան։

Գերման եւ Աւստրիական ուժեր Սերպիոյ վրայ յարձակումի անցան։ Պուլկարիան զօրակոչ ըրաւ։ Մեր մօտ պատերազմը կը շարունակուի լաւ-գէշ։

ՍԵՊՏ. 27–28, 1915, ԱԳՊԱՇ

27-ին օդանաւեր եկան ու գացին։ Իրիկուան ահռելի պատերազմի ձայներ հասան, հետեւակ զօրքի եւ հրանօթի խառն գոռոցներ։ Լուսարձակի շողեր մեր ետեւէն մեզ կը փնտռէին։ Հապա թշնամիին նետած լուսաւոր փամփուշտնե՞րը, որ մեր վրայ կախուելով մեծ տարածութիւններ կը լուսաւորէին վայրկեանի մը չափ։ 28-ին երեկոյեան օդանաւեր մեծ, լայնատարած գործունէութեան անցնելով, շատ մը տեղեր ռմբակոծեցին։

Մի քանի շաբաթէ ի վեր Անատոլուէն ներս, հայերու բռնագաղթի տխուր լուրերը կ'առնենք. ամէն օր կը լսենք նոր վայրի մը մասին...։

ՍԵՊՏ. 29–30, 1915, ԱԳՊԱՇ

Պատերազմը կը շարունակուի, բայց թոյլ։ Անգլիական բանակի մէջ ժանտախտ յայտնուեր է. հրաման առի որ իմ կեդրոնը ղրկուող անգլիացի գերիները գարանթինայի մէջ պահեմ 7 օր։ Երէկ մեր մօտ հասան երեք հոգի. կը սպասցնեմ։ Օրական կ'այցելեմ մի քիչ զբօսնելու համար։ Այսօր լուր եկաւ թէ Յունաստան զօրակոչ յայտարարեր է։ 2 օր է զօրք կ'ուղարկուի Գում Գալէ. զօրաբաժին մը։

Օդերը տաքցան կրկին անգամ։ 2 օր է օդանաւ չկայ։ Լսեցինք թէ Տոքթ. Շեփըրտ եւ Փրոֆ. Ջենոպ (Պէզճեան) Պոլիս եկած են։ Ձմեռուան պատրաստութիւն կը տեսնուի ամէն կողմ։ Տաղաւարներ կը կառուցուին տննդագին, ժամանակաւոր բնակութեան համար։ Փայտաշէն հիւանդանոցներ, ճամբաներ եւայլն (ղայըրհամ)։

ՀՈԿՏ. 1–2, 1915, ԱԳՊԱՇ

Կարեւոր դէպքեր չպատահեցան։ Երէկ առաւօտ սուզանաւ մը ներս սպրդած էր. հրետանին գործի անցաւ, սակայն արդիւնքը չգիտցանք։ Կէսօրէ առաջ Տոքթ. Յարութիւն Դարբինեանը ժամանեց Պոլսէն։ Պատ-

մածները զիս շատ տխրեցուցին, չկրցայ ճաշել...։ Բացիկ մը ուղարկեցի տուն։ Երեկոյեան օդանաւեր դարձեալ այցելեցին. մեր վրայ ռումբ չինկաւ։ Օրը 5–6 անգամ գետնափոր ծակեր կը մտնենք այսպէս։

ՀՈԿՏ. 3–4, 1915, ԱԳՊԱՇ

Տունէն ստացայ նամակ մը, որ Պերգոս հասցէին գրուած էր։ Անկից ալ Զանագ-Գալէ ուղարկուած, ի վերջոյ ձեռքս հասած։ Կը տեղեկացնէր թէ հայրս, մայրս եւ ընտանիքս Հալէպ փոխադրուած էին։ Այս 2 օրերը անդորր անցան։ Օդերը տաքցան։ Օդանաւեր կու գան կ՚երթան։ Զանագ-Գալէ դարձեալ ընդոստ ռմբակոծումի ենթարկուեցաւ։

ՀՈԿՏ. 5–6, 1915, ԱԳՊԱՇ

Լսեցինք թէ երէկ, թշնամի սուզանաւ մը Շար գիւղը ռմբակոծեր է։ Օդանաւեր կու գան ու կ՚երթան։ Պատերազմը բուռն կը շարունակուի։ Երկրորդ անգամ ըլլալով 5 ոսկի ուղարկեցի տուն. բացիկ մըն ալ։ Այսօր էտիրնէէն մեզի հասաւ 24-նոց հրանօթ մը։ Յունարէն դասիս միշտ կը հետեւիմ։

ՀՈԿՏ. 7–8, 1915, ԱԳՊԱՇ

2 օրէ ի վեր գունդեր կ՚ուղարկուին դէպի էտիրնէ։ Պուլկարներու հետ դաշինք կնքուած ըլլալը կը խօսուի։ Երէկ եւ այսօր, թշնամին Զանագ-Գալէ եւ Սետ-իւլ Պահրի կողմերը ռմբակոծեց։ «Րահնիւմա» թերթին մէջ կարդացինք թէ անցեալ շաբաթ Ֆրանսա մեծածաւալ հակայարձակումներ տեղի ունեցեր են եւ թէ գերմաններ նահանջեր են բազմաթիւ կէտերու վրայ։

ՀՈԿՏ. 9–10, 1915, ԱԳՊԱՇ

Այս երկու օրերուն նշելի դէպքեր չպատահեցան։ Կ՚իմանանք թէ էտիրնէ Պուլկարներուն տրամադրուած է եւ թէ Պուլկար բանակին թիկունք կանգնելու համար մեր գունդերը այդ կողմ անցնելու են։ Ըսին թէ սուզանաւ մը Նեղուցէն ներս սպրդեր է։ Նարոս թելէ ցանցով մը փակուած ըլլալուն, նշմարուեր է վրայէն անցած պահուն։

Տուն հեռագրեցի հարցնելու թէ Հալէպ եւ Այնթապ ղրկուած գումարները ստացա՞ծ են։ Կ՚աշխատիմ 5 ոսկի ամսական պատուէր հանել Հալէպ։

ՀՈԿՏ. 11–12, 1915, ԱԳՊԱՇ

Կարդացինք թէ Պուլկարիա պատերազմի կը մօտենայ եւ այսօր

Սերպիոյ վերջնագիր տուած է 24 ժամով։ Օրերս կ՚անցնին ըստ սովորականի։ Օդերը կը ցրտեն։ Այս ճակատին վրայ թշնամին իր զօրքերը մասամբ ետ կը քաշէ, Սելանիկ փոխադրելու համար։

ՀՈԿՏ. 13–14, 1915, ԱԳՊԱՇ

Ցուրտ կ՚ընէ. վրանիս յատակը մէկ արշին փորել տուի որ թէ՛ տեղ բացուի, թէ՛ ալ ցուրտէն աւելի լաւ պատսպարուիմ։ Օճախ մըն ալ շինել պիտի տամ։ Վրանին «ալըրղ»ն ալ հանելով, ձողէն կախել տուի։

Պուլկարիա տակաւին պատերազմ չէ յայտարարած։ Ամէն կողմէ զօրք որ ստորաբաժանումներ կը շարժին դէպի Պուլկարական սահման։

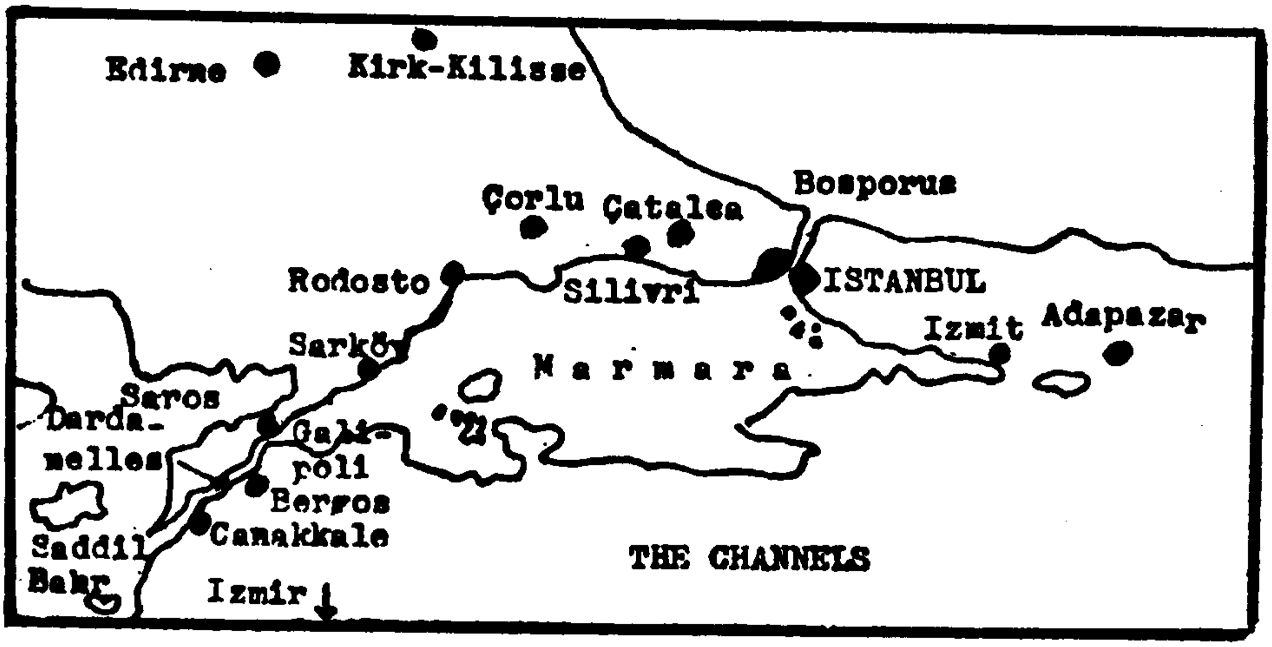

ՀՈԿՏ. 15–16, 1915, ԱԳՊԱՇ

Ցիշատակութեան արժանի ոչ մէկ բան. այս կողմ պատերազմը զգալիօրէն թուլցաւ։ Պուլկարիա տակաւին չյայտարարեց. բայց սահմանային բախումներու մասին կը խօսուի։ Պելկրատը գրաւուեցաւ։ Վերջին երկու օրուան ընթացքին վրանս պատրաստեցի ձմրան համար. յետսակողմը կոկիկ օճախ մը կերտել տուի. կը վառեմ. բոցերը դիտել շատ կը սիրեմ։ Թէյ ալ կ՚եփեմ։ Լոգանք առնել կը շարունակեմ 2 օրը մէկ։ Անձրեւ սկսաւ։ Օդանաւերը մերթ կ՚այցելեն, բայց առանց ռումբ նետելու։

ՀՈԿՏ. 17–18, 1915, ԱԳՊԱՇ

Երէկ, գիմացի ափին Պերգոսի նաւահանգիստին մէջ գտնուող

մեր նաւերուն թշնամի սուզանաւը 3 թօրփիլ արձակեց. պատահարար ես ալ առիթ ունեցայ դիտելու բարձրացող ջուրի սիւները։ Լսուեցաւ թէ հետեւանք չէ ունեցած։

Այս երեկոյ հրամանս եկաւ վերջապէս. տեղս ալ՝ բժիշկ մը։ Խափըլտագի առաջին կէտ՝ ռազմական հիւանդանոց նշանակուած էի իբրեւ վիրաբոյժ։ Խափըլտագ Անատոլուի կողմը, Պերգոսէն մէկ ժամ հեռու, դէպի ներս, կոկիկ գիւղ մըն է։ Նախօրօք ալ այստեղ մնացեր էի մի քանի օր։ Պուլկարիա պատերազմ յայտարարեց։

ՀՈԿՏ. 12–20, 1915, ԱԳՊԱՇ

Լուր առինք թէ թշնամի սուզանաւէն նետուած 3 թօրփիլներէն մէկը նշանակէտին հասնելով մէկ նաւ ընկղմեր է։ Խափըլտագ երթալու կը պատրաստուիմ. վաղը միւս օր շարժելու եմ։

Օդերը երթալէն կը պաղին։ Այս առաւօտ սուզանաւ մը ներս սահած, ուրիշ մըն ալ դուրս ելած է նեղուցէն։ Ծովու վրայ հրետանին աշխոյժ կրակ կը բանայ։ Տունէն բացիկ ստացայ, լաւ են։

ՀՈԿՏ. 21–22, 1915, ԱԳՊԱՇ

Տակաւին պատասխանի կը սպասեմ Խափըլտագ փոխադրութեանս վերաբերեալ. ստանալուս՝ անմիջապէս պիտի մեկնիմ։ Առջի օր երեկոյեան, ծանր բեռնաւորուած մեր «Փլեվնա» շոգենաւը այստեղ գալու ատեն, ճամբան թօրփիլահարուած եւ ընկղմած ըլլալը լսեցինք։ Սերպերոմ՝ բոլոր ճակատներու վրայ եռ քաշուիլը կը շարունակուի։

Այսօր դիմում մը կը գրեմ բնակարանային քննիչին, խնդրելով որ ընտանիքս եւ անկար եղբայրս Հալէպէն ու Համայէն Թոյլատրուին Այնթապ փոխադրուիլ, իրենց բնակավայրը։ Տեսնենք ինչ արդիւնք կու տայ։ Իրիկուան լուր հասաւ թէ Իշթիպ? գրաւուած է։

ՀՈԿՏ. 23–24, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Երէկ, Խափըլտագ փոխադրուելու հրահանգը եկած ըլլալով, կէսօրին Ագպաշէն շոգենաւ առի։ Հազար փառք, որ առանց թօրփիլահարուելու ապահով հասանք Պերգոսի նաւահանգիստը։ Երեկոյեան, գոյքերս եզան սայլ մը բեռցնելով, ես ալ ձեռքս գաւազան, վրան բազմեցայ։ Արդ, պահակս սանձը քաշելով, ես ալ հօ-հա՜ վարելով, առաւօտեան ժամը 2–ին, աղտոտ այս գիւղին հիւանդանոցը հասանք. ստանձնեցի վիրաբոյժի պաշտօնս. լաւ եղաւ։ Ագպաշին ռումբ, թօրփիլ եւ պատահական ռմբակոծումէն, սիրտս ընկճող տեսարաններէն ու միշտ ականջներուս թամպակ թխմելով պառկեցայ ազատեցայ, փառք Աստուծոյ։

Այս գիւղը եկած էի 6 ամիս առաջ. Իսաք Պէյ եւ Հիլմի Պէյ անունով երկու բարեկամ բժիշկներ կան, առաջինը բժշկապետ։

ՀՈԿՏ. 25–26, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Հրետանիի ուժեղ ձայներ կու գան երկու օրէ ի վեր։ Վաղը կամ միւս օր, կէս ժամ հեռու՝ Գանղըլը անուն գիւղ մը պիտի փոխադրենք հիւանդանոցը, բարձր դիրքի վրայ գեղեցիկ վայր մը։ Գործիս սկսայ. մանր վիրահատութիւններ կ՚ընեմ. կասկած չկայ թէ վիրաբուժական լաւ փորձառութիւն ձեռք պիտի ձգեմ այստեղ։ Բարեկամական կապերն ալ հաճելի են։

ՀՈԿՏ. 27–28, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Պատերազմը կը շարունակուի իր ամբողջ սաստկութեամբ։ Յստակ չէ թէ ի՛նչ կը պատահի։ Պուլկարներ յառաջացած են մինչեւ Իշկիպ։ Գերման Աւստրիական ուժեր արագ չեն ընթանար։ Ֆրանսայի ճակատին վրայ յարձակումները կանգ առած են։ Ռուսերը մի քիչ յառաջացած են Կալիցիոյ ճակատին վրայ։

Այստեղ մեր հիւանդանոցը տակաւին կը մնայ ժամանակաւոր. շուտով պիտի փոխադրուինք մօտակայ Գանղըրլը-քէօյ։ Առտուն գործով, իսկ կէսօրէ ետք կարդալով եւ պտըտելով ժամանակ կ՚անցընեմ։ Առջի օր, խոշոր սուզանաւ մը, ճամբան շուարած, դուրս եկած էր. զայն նշմարելով վրան բազմաթիւ անգամներ կրակ բացած են, բայց չեն յաջողած զարնել. ի վերջոյ ան յաջողած է փախուստ տալ։

ՀՈԿՏ. 29–30, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Նեղուցի մօտ, պատերազմի ձայները նուազած են։ Կեանքս կ՚ընթանայ ըստ սովորականի։ Հրամանի կը սպասենք այստեղէն չուելու։ Գալէս ի վեր տունէն լուր չունիմ։

ՀՈԿՏ. 31–ՆՈՅ. 1, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Երէկ Ագպաշի դիմացը սուզանաւ մը աւազի մէջ խրած էր։ 34 շոմնչ անձնակազմը գերի վերցուեցաւ։ Նաւը վնասուած էր եւ անգործածելի դարձած։

Հալէպ ընտանիքիս 7 ոսկի ուղարկեցի, Տոքթ. Ալթունեանին խողովակով. բացիկ մըն ալ ուղարկեցի։ Այսօր դիմում կ՚ընեմ, որ եղբօրս՝ Գրիգորի ընտանիքը տուն վերադառնայ Համայէն։

ՆՈՅ. 2–3, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Նորութիւն չկայ։ Հօրմէս ստացուած բացիկ մը կը յայտնէ թէ 3

ամիս առաջ ղրկուած 10 ոսկին չէ կրցած գանձել. գումարը ետ ղրկուած է։ Այստեղ հարցուցի, չեն վերստացած։ Բանուորական գումդի բժիշկ Պետրոս էֆ.ի հետ մերթ կը տեսնուիմ։

ՆՈՅ. 4–6, 1915, ԽԱՓԸԼՏԱԳ

Վերջին անգամ ձեռք բերուած թշնամի սուզանաւը մեր կողմ թիավարելով նորոգեցին եւ Պոլիս տարին։ Այս առաւօտ Պերգոսի նաւահանգիստը երթալով անիրաւօրէն ամսականէս կտրուած մի քանի ոսկին գանձեցի։ Քարտուղարը իմ վրաս հաշուած էր հիւանդ անձնակազմի համար պահեստէն պարտքով վերցուած պաշարի գինը։ Իր մասին տեղեկագիր տուի. գողութիւնը մէջտեղ ելլելով խայտառակ եղաւ։ Դէպի Պերգոս ճամբու վրայ կը դիտէի ընդոստ ռմբակոծումը լերան միւս կողմէն։ Բազմաթիւ ռումբեր ինկան։ Վնաս չպատճառեցին։ Հրաման եկաւ հիւանդանոցը Պերգոս փոխադրելու։

ՆՈՅ. 7, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Մեր հիւանդանոցը սկսանք Պերգոս փոխադրել. բախտ եղաւ որ այստեղ ձեռք բերեմ իմ ապրած նախկին սենեակը, ուրկէ ձեզի կը գրեմ սոյն տողերը։ Այստեղ աւելի եւս հանգիստ պիտի կարենամ ըլլալ. բաղնիք կայ, շուկայ ալ։

Մեր մօտ պատերազմի նոր լուր չկայ։ Աւստրիացիք յարձակում կը գործեն Գարա-տաղի վրայ։ Հասնելէս ի վեր տունէն լուր չեմ առած։

ՆՈՅ. 8–9, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Երէկ կարդացինք թէ գերմաններուն կողմնակից Յունական Կաբինեթը ինկած է։ Այլ նորութիւն չկայ։

Վիրաբուժութեան ասպարէզին մէջ այստեղ ա՛լ աւելի գործ պիտի ունենամ։ Տեղախախտ եղած ուսի յօդ մը քլորոֆորմի տակ ետ տեղը դրի։ Սենեակս կը բաժնեմ բժշկութեան հայ ուսանող Պօղոս էֆ.ի հետ։ Ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ։

ՆՈՅ. 9–17, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Շատ զբաղած ըլլալով՝ վեց օր օրագիրս չկրցայ շարունակել. նորութիւն ալ չկար։ Առջի օր թշնամին Սետ-իւլ-Պահր յարձակում գործեց։ Մանրամասնութեան չտեղեկացանք։ Թշնամի սուզանաւ մը Պերգոսի նաւահանգիստը 3 թորփիլ արձակեց, ընկղմելով 3 առագաստանաւեր, որոնք գարիով բեռցուած էին։ Փոքրիկ շոգենաւ մըն ալ ընկղմեցաւ Զաքրազի առաջ։ Տան համար 5 ոսկի պատուիրեցի ամսականէս։

ՆՈՅ. 13–19, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Նորութիւն չկայ. մեր հիւանդանոցը կը մեծնայ, 800 անկողնի հասաւ։ Առ այժմ 150 հիւանդ ունինք. շատ մը նորեր կը հասնին շուտով։

ՆՈՅ. 20–21, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Ցուրտը կոխեց։ Պատերազմի ձայներ չենք լսեր։ 4 շաբաթ է տունէն լուր չեմ ստացած։ Օրերս կ'անցնեմ մի քիչ գործ, յունարէնի սերտողութիւն եւ պտոյտներ ընելով։

ՆՈՅ. 22–23, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Կարեւոր նորութիւններ չկան. Հրետանիի որոտումները պակաս չեն։ Տունէն լուր չկայ։ Բժշկապետը փոխուեցաւ, տեղը Ֆունուր անունով հազարապետ մը եկաւ. լաւ մարդ կ'երեւի. ուրիշ գրելիք չունիմ։

ՆՈՅ. 24–27, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Հրետանիի ձայները բաւական սաստկացան այս օրերուս։ Կ'ըսուի թէ Լորտ Քիչնէր այս ճակատը եկած է։ Կարդացինք թէ Անգլիական Նաւատորմը Ցունաստանը շրջափակումի ենթարկած է։ Տարաձայնութիւններ կան թէ 150,000 գերման զօրք կը բերուի Պոլիս. թէ՝ Մանասթր Պուլկարներու կողմէ գրաւուած է. թէ՝ Սերպիոյ պատերազմը աւարտելու վրայ է։

ՆՈՅ. 28–29, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Առատ ձիւն տեղաց, շատ ցուրտ է։ Սենեակը վառարան զետեղեցինք։ Թնդանօթի ձայն չի լսուիր. նշելի ոչինչ։ Բազմաթիւ հիւանդներ կու գան ցուրտի պատճառաւ։ Տունէն ոչ մէկ լուր ամիսէ մը ի վեր։

ԴԵԿՏ. 1–6, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Խնդիր մը զիս շատ նեղացուցած ըլլալով, չկրցայ օրագիրս կանոնաւոր շարունակել. Նոր լուրեր ալ չկան։ 400-է աւելի հիւանդ կայ. Նոր զբաղումներ՝ անպակաս։ Արշաւային բանակ մը շարժելու վրայ է դէպի Եգիպտոս։ Երէկ «Վոսփորոս» անունով մեր խոշոր մէկ նաւը Էօրեմիտի? առջեւ Թօրփիլահարուելով ընկղմեցաւ, բեռը պարպած վերադառնալու ատեն։ Թնդանօթի ձայներ չեն գար նեղուցին կողմէ։ Երկու օր է հարբուխ եմ, ջերմութիւն ալ ունիմ։

ԴԵԿՏ. 7–9, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Եալովայի վրայ Թշնամի օդանաւ մը վար առնուեցաւ։ Լսեցինք

Թէ Մարմարայի մէջ փոքրիկ սիվիլ նաւ մը ընկղմեր է թշնամին։ Կելիփոլին հանդարտ է։ Օդը տաքցաւ, ա՛լ կրակ չենք վառեր։ Տոմէն նամակ առի. Արաքսիան եւ Հալէպլի Նազարենց ընտանիքները Տէր-Զօր քշուեր են։ Համայի մէջ եղբայրս՝ Գրիգոր, քոյրս՝ Սալիհէ եւ Արթին փեսայենք մօտակայ գիւղեր ապաստանած են։

ԴԵԿՏ. 10–11, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Ճակատներէն որոտումներ լսելի դարձան։ Լուր հասաւ թէ Մարմարայի մէջ, մեր «Կելիփոլի» նաւը եւ ուրիշ նաւ մը թօրփիլահարուած են։ Տոմէն, եղբօրմէս՝ Նեճիպէն (ԱՄՆ), Ֆրաու Սիմոնէն (Զուիցերիա), Գրիգորեանէն (Յ. Գ. Գ.) նամակներ առնելով ուրախացայ։ Օրերը կ՚անցնին մէկ մէկ։ Ցոմարէնը կը շարունակեմ։

ԴԵԿՏ. 12–13, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Թերթերու մէջ հաշտութեան մասին տարաձայնութիւններ կան. օդերը նպաստաւոր կ՚ընթանան։ 15 օրէ ի վեր կրակ չենք վառեր։ Այսօր նամակ ստացայ քրոջմէս՝ Նոյեմիէն, եւ Գրիգորեան էֆ.էն. հանգիստ են կ՚երեւի։

ԴԵԿՏ. 14–15, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Օդերը լաւ կ՚ընթանան։ Մէկ ու քառորդ ժամ հեռու Պարգոս նաւահանգիստ պտոյտի գացինք բժշկապետ Ֆուատ Պէյի հետ։ Բարեկամներու հետ լաւ ժամանակ անցնելէ ետք վերադարձանք։ Նեղուցներու մէջ պատերազմը կը շարունակուի ռմբակոծումներով։ Լրագիրներ կը գրեն թէ Ֆրանսացիք եւ անգլիացիք մեծ ուժեր քաշած են Սալոնիքէն։

ԴԵԿՏ. 16–17, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Այսօր թշնամի 36 ռազմանաւերուն նեղուց մտնելով՝ ընդհանուր յարձակողականով մը զայն անցնելու մտադրութիւն ունենալը լսեցինք հաւաստի աղբիւրներէ։ Յարձակումը այս մի քանի օրերուն տեղի պիտի ունենայ, կ՚ըսուի։ Օրերս շատ լաւ կ՚ընթանան. այդպէս ալ կը շարունակենք ապրիլ։

ԴԵԿՏ. 18–19, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Նեղուցի պատերազմը ռմբակոծումներով կը շարունակուի։ Մասնաւոր յարձակում մը չեղաւ։ Երեկոները լաւ պահեր կը վայելենք. ջութակ, ուտ եւ մանտոլին ունինք եւ նուագողներ։ Բժշկապետը սքանչելի ուտ կը նուագէ։ Ժամանակ մըն է կ՚անցնենք։ Օդը՝ կարծես Մայիս ըլլար։

ԴԵԿՏ. 21–22, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Երէկ լսեցինք թէ «Լեռոս» անուն մեծ շոգենաւը թորփիլահարուեր է Հայտար Փաշայի դիմաց։ Իսկ այսօրուան պաշտօնական հաղորդումը կը տեղեկացնէր թէ Անաֆարթայի եւ Արը-Պուռնուի մէջ, մշուշոտ գիշերէ օգտուելով, թշնամին բոլոր ուժերը քաշած տարած է։ Ինչ որ կրցած է վերցնել, տարած է. իսկ շաքարի եւ այլ պաշարի տոպրակներուն վրայ քարիւղ թափած է. մի քանի թնդանօթներ ալ կործանած եւ անասունները սատկեցուցած են։ Յայտնի չէ թէ ո՛ւր գացած է։ Սա բոլորովին անակնկալ էր։

ԴԵԿՏ. 23–24, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Վաղը Սբ. Ծնունդի Տօն է։ 24 Հոկտ. թուակիր բացիկ մը ստացայ եղբօրմէս՝ Նեճիպէն (ԱՄՆ). հանգիստ է։ Անաֆարթայէն հեռացած անգլիական զօրքը Սելանիք փոխադրուած է, կը լսենք։ Օդանաւեր մերթ կու գան մինչեւ մեր գիւղը։

Պոլսոյ մէջ, Թեշասունէ(?), ուժանակի մթերանոցը պայթելով կարեւոր կորուստներ կան մարդու եւ ինչքի։

ԴԵԿՏ. 25–27, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Թերթեր կը գրեն թէ Պուգովինայի սահմանը զինուորական մեծ ուժեր կեդրոնացած են երկու կողմերէն։ Օդերը հաճելի են։ Կրակ չենք վառեր։ Կեանքս միօրինակ է. մինչեւ կէսօր գործի եմ. յետոյ յունարէնի սերտողութիւն եւ պտոյտ։ Օդանաւեր կ'այցելեն երեկոյեան։ Սէտ-իւլ-Պահր քիչ շատ հանդարտ է, լռութիւն կը տիրէ։

ԴԵԿՏ. 28–30, 1915, ՊԵՐԳՈՍ

Յիշատակելի դէպք չկայ։ Վաղը Նոր Տարի է։ Հոգւոյս խորքին մէջ մեծ ցանկութիւն կայ սիրելիներու հետ ըլլալու։ Ա՜լ շատ երկար տեւեց. յոյսեր ունիմ որ չ'ուշանար վերջաւորութիւնը։ Մեր կեդրոնը 5-րդ բանակին հետ այստեղէն փոխադրուելու տարաձայնութիւններ եւ նշաններ կան։ Չենք պատկերացներ թէ ի՛նչ կեանք մեզ կը սպասէ։

ՅՈՒՆՎ. 1–3, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Կը թուի թէ առ այժմ շարժում չկայ. պիտի մնանք այստեղ։ Նոր լուրեր չկան։ Տունէն լուր չունիմ 2 շաբաթ է։ Ցուրտ կ'ընէ։ Սետ-իւլ-Պահրի մէջ բազմաթիւ գերիներ առնուած ըլլալու մասին բերանացի լուրեր կան։ Որքա՞ն իրաւ՝ չենք գիտեր։

ՅՈՒՆՎ. 4–5, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Թերթերու մէջ կը կարդանք թէ ռուսերը Կալիչիոյ եւ Պեսարաբիոյ մէջ մեծ ուժերով յարձակողականի անցած են։ Պալքաններէն լուր չկայ։ Սետ-իւլ-Պահրի մէջ ընդհարումները կը շարունակուին։ Օդերը ցուրտ ու անձրեւոտ են 3 օրէ ի վեր։ Տունէն ոչ մէկ լուր։ Այդպէս կ՚անցնին օրերը։

ՅՈՒՆՎ. 6–7, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Նարոսի առջեւ երէկ, թշնամի օդանաւ մը վար առնուեցաւ։ Օդանաւորդը մահացած էր։ Երեկոյեան մօտ, մի քանի ընկերներով պտոյտի ելանք, թշնամի 4 օդանաւեր եկան, մինչ կը դիտէինք՝ մէկը կրակ առնելով աստղի պէս վար ինկաւ Անաֆարթայի վրայ, մեր աչքերուն առջեւ։

Ուրիշ ոչինչ, գործերս կը շարունակեմ առաջուան պէս։ Կը լսենք թէ Եգիպտոսի արշաւին պիտի մասնակցինք։ Յստակ տեղեկութիւն կը պակսի։

ՅՈՒՆՎ. 8–9, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Այսօր հասած լուրի մը համաձայն, թշնամին անհետացած է Սետ-իւլ-Պահրէն։ Թէ ի՛նչպէս մեկներ են, չկրցանք իմանալ։ Մեր խմբաւորումին այլ վայր մը շարժելու մասին դարձեալ շշուկներ կան, բայց ո՛ւր ըլլալը անյայտ կը մնայ։

ՅՈՒՆՎ. 10–11, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Թշնամին գիշերով ինքնակամ քաշուած էր Սետ-իւլ-Պահրէն՝ ստիպուած ըլլալով մի քանի հարիւր վիրաւոր թողուլ ետին, մեծ աւար ձգած։

Դարմանումի եւ ապաքինման համար Պոլիս գացած մեր նախկին բժշկապետը՝ Իսաք Պէյ, այսօր ժամանեց եւ հաղորդեց թէ մեր հիւանդանոցը Տարտանէլի միւս ափը անցնելով Ուզուն Քէօփրիի կողմը գտնուող գիւղի մը մէջ պիտի հաստատուի. իսկ մի քանի օրէն այստեղէն շարժելու ենք։ Կելիպոլի Թերակղզիէն Պոլիս ղրկուող գունդերուն հիւանդները պարտէինք դարմանել, ճամբու վրայ։

ՅՈՒՆՎ. 12–13, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Հիւանդանոցը կը պատրաստուի փոխադրուելու։ Հիւանդները կը ցրուենք։ Օդն ալ շատ ցուրտ է։ Ձմրան կիսուն, 5–6 օր ճամբորդելու ենք. բաւական պիտի չարչարուինք։ Եգիպտոսի արշաւը կը շարունակուի։

Կարեւոր այլ լուր չկայ։ 5-րդ բանակը դէպի Պոլիս կը շարժի. 4 շաբաթ է տունէն լուր չունիմ։

ՅՈՒՆՎ. 14–15, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Թնդանօթի որոտումները բոլորովին դադրեցան Նեղուցին մէջ։ Շատ կ՚անձրեւէ։ 6 օրէ ի վեր թերթ չկրցանք կարդալ. պատերազմէն անտեղեակ մնացինք։ Տունէն լուր չկայ։

ՅՈՒՆՎ. 16–18, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Հիւանդանոցը դեռ չփոխադրուեցաւ։ Առ այժմ Թեքիր-տաղ մեր երթալը հաստատուեցաւ։ Հիւանդները կը ցրուենք։ Կը յուսանք շարժիլ մինչեւ մէկ շաբաթ։ Այսօր թշնամի զրահաւորներ Սարոսի ծոցէն Կելիփոլին ու ետեւի լեռները սաստիկ ռմբակոծեցին յաջորդական ռմբակումներով։

Տունէն լուր չառի. ցուրտ կ՚ընէ. ձիւն չկայ։

ՅՈՒՆՎ. 19–21, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Լուրեր մեզի չեն հասնիր այս օրերուն։ Տունէն տեղեակ չեմ։ Հեռագիր տուի թէ առողջ եմ. բերանացի լուրեր յայտնեցին Չէթինէ քաղաքի գրաւումը Աւստրիացիներու կողմէ։ Կելիփոլիի ռմբակոծումին 30 անձի մահանալը լսեցինք։ Օդերը ցուրտ են։ Յունարէն դասերս կը շարունակեմ. լաւ ուսուցիչ մը ունիմ։

ՅՈՒՆՎ. 22–25, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Շարժելու հրամանին կը սպասենք։ Օդը շատ նպաստաւոր ըլլալով, կէս ժամ հեռու Գանդըլը-քէօյ գացինք բարեկամներով, իմանալով թէ այստեղ ուղտերու մենամարտ կայ։ Յոյժ հետաքրքրական խաղ մը. այս կենդանիները ճիշդ մարդոց պէս կը մենամարտին։

Նեղուցի հոնդիւնները դադրեցան։ Յունաստան շատ տագնապալի կացութեան մը առջեւ կը գտնուի օրերս։ Շատ նեղն է. պատերազմին իր մօտալուտ մուտքը շատ հաւանական կը թուի։ Տունէն ոչ մէկ լուր։

ՅՈՒՆՎ. 26–28, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Այս շաբաթ թերթերը զբաղած են Գարա-տաղի զինադուլով եւ անձնատուութեամբ։ Աւստրիան գրաւած է Ասաքիրի Շքոթրան։ Յունաստան տակաւին վարանումի մէջ է։

Մեր բժշկապետը լեարդի թարախուտ եղաւ (ափսէ). զինք ղրկե-

ցինք Ջանագ-գալէ հիւանդանոց։ Օդերը սքանչելի են 3 օրէ ի վեր. կարծես գարուն է։ Տունէն լուր չկայ։

ՅՈՒՆՎ. 29–31, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Շարժելու համար տակաւին լուրի կը սպասենք։ Քաղաքական նորութիւն մը չկայ։ Ռուսերը յարձակումները կը շարունակեն Կալիցիոյ մէջ։ Յունաստան տակաւին որոշում չէ առած։ Օդերը լաւ կ'երթան։

ՓԵՏՐ. 1–2, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Կ'երեւի տակաւին մնալու ենք այստեղ։ Տունը գրած էի այստեղ նամակ չուղարկել, քանի որ պիտի տեղափոխուինք. ուստի նամակ չեմ ստանար։ Քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւն չկայ։ Գիւղին մէջ լաւ նոր տուն մը անցանք։ Մէկ սենեակին մէջ օճախ, միւսին մէջ վառարան ունինք։ Վաղը մեր բարեկամ Հիլմի Պէյին պզտիկները թլփատելով խնճոյք պիտի սարքենք։

ՓԵՏՐ. 3–4, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Երէկ 6 երախաներ թլփատելով ուրախութիւն ըրինք։ Այսօր Գահաժառանգ Նորին Վսեմութիւն Եաիֆ Իզէտտին էֆ.ին անձնասպանութեան լուրը առինք։

ՓԵՏՐ. 5–6, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Երէկ լսուեցաւ թէ անգլիացիք Անթալիա ցամաքահանում կատարած են. մեր կողմն ալ զօրք կ'ուղարկէ հոն։ Մենք այստեղէն չշարժեցանք, սակայն կեդրոնը սկսած է փոխադրուիլ։ Շուտով պիտի հեռեւինք։ Օդերը անձրեւոտ են. ցուրտ չկայ։

ՓԵՏՐ. 7–9, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

3 ամիսէ ի վեր ինծի հետ սենեկակից, բժշկական ուսանող երկու ընկերներս՝ Պօղոս եւ Անասթազ էֆ.ներ՝ իրենց հասնող հրամանին վրայ, զինարձակուեցան ու դպրոց վերադարձան իրենց ուսումը շարունակելու։ Առանձինն մնացի, տրտմած եմ։ Իրենց հետ 35 ոսկի ղրկեցի Միսթր Ֆաուլին յանձնելի, որպէսզի Հալէպ ուղարկէ իբրեւ նուէր։ Քաղաքական լուրեր չկան. տակաւին Պերգոս կը մնանք։

ՓԵՏՐ. 10–11, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Մեզի հիւր եկած են 2-րդ զինուորական հիւանդանոցի բժշկապետն ու քարտուղարը։ Լաւ ճաշ մը սարքեցինք երեկոյեան։ Ելան գա-

ցին։ Մօտերս շարժուելու մասին կը խօսուի։ Պատերազմը կայուն վիճակի մէջ է ամէնուրեք։ Օդերը մեղմ կը մնան. կարծես գարուն ըլլար։

ՓԵՏՐ. 12–14, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Օրերս նշելի ոչինչ կայ։ Ֆրանսացիք մօտալուտ յարձակումի նշաններ կը ցուցաբերեն Սելանիկի ճակատին վրայ։ Յունարէն դասս աշխոյժ կը հետապնդեմ։ Դասէն ետք ուսուցիչին հետ կարող եմ այլեւս գիտական տարբեր նիւթերու մասին ճառել, ինչ որ ինծի ալ օգտակար կ'ըլլայ արտայայտուելու այս լեզուով։

Ծառերէն ոմանց վրայ փթթում կը նշմարուի. գարունը մօտ է։

ՓԵՏՐ. 15–16, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Ստացուած կարեւորագոյն լուրը Միացեալ Նահանգներու սուզանաւերուն վերաբերեալ Գերմանիոյ տուած յուշագիրն է, զոր մերժած է վերջինը։ Տեսնենք ի՛նչ արդիւնք պիտի տայ։ Կեդրոնէն կրկին անգամ հեռագիր եկաւ շարժելու վերաբերեալ. բայց վերջնական հրաման չէ։ Գարնանային օդը կը յարատեւէ՝ մի քիչ անձրեւոտ։

ՓԵՏՐ. 17–19, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Օդափոխութեան եւ հանգիստի համար եկած ամբողջ անձնակազմը նաւահանգիստ ղրկելու հրաման եկաւ երէկ. կ'երեւի մեր փոխադրութիւնը մօտալուտ է։ Այս գիշեր անձրեւ եկած էր. օդը ցուրտ է, փոթորկոտ։ Անձնակազմը չկրցանք ուղարկել։

Ամերիկայի յարուցած հարցը անլոյծ մնաց։ Ֆրանսական ճակատի վրայ կատաղի ընդհարումներ կան։ Տեսնենք ո՛ւր կը հասնի։

ՓԵՏՐ. 20–24, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Թէ՛ օդափոխութեան եկած եւ թէ հիւանդ անձնակազմը ամբողջութեամբ ուղարկեցինք Լափասքի հիւանդանոց. գոյքերը ղրկեցինք մէկ ժամ հեռու՝ Պերգոսի նաւահանգիստը. մենք ալ կը սպասենք շարժուելու հրահանգին։ Լափասքի հիւանդանոց մեզի ընկերակցելիք հիւանդներուն մէջ թիֆուսի պարագաներ յայտնուեցան, ուստի անձնակազմը քարանթինայի առնուեցաւ։ Մենք Պոլիս երթալու ենք, անկէ անդին յայտնի չէ։

Կ'ըսուի թէ Ռուսերը Էրզրումը գրաւած են եւ Տրապիզոն ցամաքահանում կատարած։ Բայց բերանացի լուրեր են։ Երէկ Վեր. Տիգրան Գումտագճեանին վախճանումը լսելով՝ շատ տխրեցայ։ Բացիկներ ղրկեցի տուն։

ՓԵՏՐ. 25–26, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Թշնամին մերթ ընդ մերթ կը ռմբակոծէ Ագպաշն ու շրջապատը։ Անկից եկող սպայ մը այսօր ինծի պատմեց թէ Յունվ. 13-ին, Ագպաշի առաջ գտնուող խոշոր մէկ նաւուն վրայ ռումբ իյնալով ընկղմած է։ Հաստատուեցաւ թէ մէկ-երկու օրէն այստեղէն Պոլիս պիտի երթանք։ Պատրաստուած կը սպասենք։ Օդերը մեղմ ու անձրեւոտ են։ Գարուն է. նշենիները ծաղկած են մէկ շաբաթէ ի վեր։

ՓԵՏՐ. 27–28, 1916, ՊԵՐԳՈՍ

Նորութիւն չկայ. պատրաստ՝ հրահանգի կը սպասենք։ Թիֆուսի համաճարակ կայ Լափսաքի, Կելիփոլու եւ Անաֆարթաներ։ Աստուած բարին բերէ։ Կը խորհիմ թէ Պոլիս պիտի մնանք։

ՓԵՏՐ. 29–ՄԱՐՏ 1, 1916 ՇՈԳԵՆԱՒ, ԿԷՍ ԳԻՇԵՐ

Այսօր շոգենաւ եկաւ. հրահանգ ալ՝ որ անով Կալիգուլթրա մեկնինք։ Մի քանի օր առաջ անգլիացիք օդանաւէն յայտարարութիւն մը նետեցին. կը ծանուցանէր թէ Փետր. 16-ին, 100,000 զօրքով պաշտպանուած Էրզրում բերդաքաղաքը ինկած է մեծաքանակ պաշարով հանդերձ։

Առտուն ժամը 10-ին Գալիթրա պիտի ըլլանք, Աստուած ուզէ։

ՄԱՐՏ 2–3, 1916, ՊԷՕՅԻՒՔ ՉԵՔՄԵՃԷ

Այստեղ հասանք Մարմարայի մուտքին գէշ փոթորիկի մը բռնուելէ ետք։ Սենեակ մը վարձեցի յոյն ընտանիքի մը մօտ։ Չիս լաւ կը սպասարկեն, թէ ալ յունարէն կը սորվիմ։ Ընդհանուր սղութիւն է։ Միսի օգգան 15 դահեկան, լոբին՝ 11:

Ֆրանսական ճակատի վրայ ընդհանուր հակայարձակողական մը յաջորդեց գերմաններուն Վերտէօնի վրայ շղթայազերծած գրոհէն ետք։ Տեսնենք ինչ արդիւնք կու տայ։ Այստեղ մի քանի օր հանգիստ կ'ընենք։

ՄԱՐՏ 4–5, 1916, ՊԷՕՅԻՒՔ ՉԵՔՄԵՃԷ

Օդը փոփոխական է, փոթորկոտ։ Ամերիկա-Գերմանիա յարաբերութիւնները լարուած վիճակի մէջ են։ Գերմաններ պատերազմ կ'ընեն նաեւ վաճառականական նաւերու վրայ։ Հեռագիր տուի տուն։

ՄԱՐՏ 6–7, 1916, ՊՈԼԻՍ

Արձակուրդով մէկ շաբաթ Պոլիս եկայ, բարեկամներ տեսնելու։

Ցոյժ ցաւալի շատ մը լուրեր տուին։ Տոքթ. Շեփըրտի, Տոքթ. Սամուէլի (Շմաւոնեան) եւ Նազար փեսայիս վախճանումը լսեցի։ Անթիւ ու անհամար սրտակեղեք պատումներ...։ Սակայն հաւատք ունիմ թէ ողբալի այս օրերը գնայուն են. ուրախ օրեր կը յաջորդեն։

ՄԱՐՏ 8–16, 1916, ՊԷՕՅԻՒՔ ՉԵՔՄԵՃԷ

6 *օր Պոլիս մնալով, առիթ ունեցայ տեսակցելու բոլոր բարեկամներուս հետ։ Վշտալի անհամար լուրեր լսեցի. այդպէս ըլլալն ալ կը կանխագուշակէի։ Ամէն երեկոյ բարեկամի մը մօտ գիշերեցի։ Փետր. 7 թուակիրէն ետք, տունէն նամակ չստացայ։ Մտահոգ եմ իրենց մասին։ Երէկ Չեքմեճէ վերադարձայ։*

ՄԱՐՏ 17–20, 1916, ՊԷՕՅԻՒՔ ՉԵՔՄԵՃԷ

Այստեղ գործի անցանք՝ հիւանդանոց բանալու։ Օդերը մշուշոտ եւ ցուրտ են։ Յունարէնին կը հետեւիմ։ Պոլսէն հետս մանտոլինի մեթոտ մը բերած եմ. նօթա կը սորվիմ։ Նորութիւն չկայ։

ՄԱՐՏ 2–24, 1916, ՉԱԹԱԼՃԱ

Հեռագրային հրամանի վրայ, շտապ այստեղ հասանք հիւանդանոցով, առջի գիշեր։ Գրաստ ու սայլեր չգտնուելուն համար, ընկերներուս հետ հետիոտն քալեցինք 20 քմ.։ Ասկէ պիտի անցնինք Գըրգ-Քիլիսա, հոն հիւանդանոց հիմնելու։ Գնացքի կը սպասենք ճամբայ ելլելու։ Յունաստան Իփերը գրաւելով՝ զայն իրեն կցեց։

ՄԱՐՏ 25–26, 1916, ՉԱԹԱԼՃԱ

Տակաւին գնացքի կը սպասենք Գըրգ-Քիլիսա փոխադրուելու. պարապ ժամանց, այլ ոչինչ։ Գերման-Ռուս ճակատի վրայ վերջինները մեծ յարձակողականներու ձեռնարկած են։ Սելանիկի կողմը լուռ է։ Օդերը պայծառ, ծառերը սկսած են կանանչ հագնիլ։

ՄԱՐՏ 27–28, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ (ԹՐԱԿԻԱ)

Երէկ իրիկուն մեզի համար մասնաւոր գնացք եկաւ ու կէս գիշերին շարժեցանք դէպի Գըրգ-Քիլիսա։ Այստեղ հասանք յաջորդ օրը երեկոյեան, ճամբան շատ հաճելի էր. ամէն տեղ դալար, ծաղիկներով լի։ Հարթ հովիտ մըն էր մինչեւ հոս. լեռներ չկան, ո՛չ ալ՝ անտառ։ Հոս մեր մնալը այնքան ալ հաստատ չէ. տեսնենք ի՛նչ պիտի ըլլայ։ Տուն հեռագրեցի։

Գըրգ-Քիլիսա շատ հաճելի է, պարտէզներով շրջապատուած, ուրիշ տեղերէ ալ աժան է բաղդատաբար։

ՄԱՐՏ 29–31, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

Սեննեակ վարձեցի յոյն ընտանիքի մը մօտ. լեզուի կը վարժուիմ։ Հիւանդանոց հաստատելու համար տեղ ցուցուցին. վաղը գործի կ'անցնինք։ Օդերը հաճելի են. կ'երեւի այստեղ երկար կը մնանք։ Զօրագունդեր դէպի արեւելք կը շարժին։

ԱՊՐԻԼ, 1–3, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

Հիւանդանոցը բացինք՝ 300 հիւանդ ընդունելով. բոլորը՝ սկորպիւթ (վիթամին Սէ.ի պակաս)։ Այսօր հեռագիր առինք թէ աւելի հիւանդ պէտք չէ առնել, մօտերս կը փոխադրուինք։

ԱՊՐԻԼ 4–6, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

Տոմէն բացիկ մը ստացայ։ Նոյեմի քրոջս Սեպխա լեռը (սուրիական անապատ) քշուած եւ Գէորգ ու Կարապետ տղաներուն մահացած ըլլալուն տեղեկանալով՝ շատ յուզուեցայ։

Մեր բանակը Պոլիս գնաց։ Մենք ալ հետեւելու ենք։ Նոր լուրեր չկան։

ԱՊՐԻԼ 7–9, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

Գէորգ էֆ.էն բացիկ մը ստացայ։ Տոմէն իր միջոցաւ ինծի ուղարկուած քարթը չեմ ստացած։ Կը գրէ թէ մերինները հանգիստ են։ Երէկ թերթերու մէջ կարդացինք Հեր Պեթման Հոլվիկի ուղերձը. կը գրէր թէ Գերմանիան անպարտելի է։ Ուշագրաւ է Հոլանտայի զինուորական պատրաստութիւնը։ Անգլիա իր ձեռնարկած պաշարումը ե՛ւս խստացուցած է։ Օդերը սքանչելի են։ Սղութիւնը՝ աննախընթաց. շաքարի օգան 60 դահեկան, քարիւղը՝ 10:

ԱՊՐԻԼ 10–12, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

Կտրուկ հրահանգ եկաւ այստեղէն շարժելու։ Այսօր ուրիշ հիւանդանոց մը եկաւ մեր հիւանդները վերցնելու։ Անատոլուի կողմը պիտի անցնինք. ճշգրիտ վայրը յայտնի չէ։

Նոյեմի քրոջս 5 ոսկի ուղարկելու համար գրեցի Միսթըր Ցաուլին։ Արդեօ՞ք պիտի կրնայ գլուխ հանել։ Նեճիպ եղբօրս (ԱՄՆ) բացիկ ուղարկեցի։

ԱՊՐԻԼ 13–14, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

Տունէն նամակ եւ բացիկ ու տղաներուն նկարը առնելով՝ շատ ուրախացայ։ Վեր. Էսքիճեանի մահանալը զիս շատ տխրեցուց։ Վերտէօնի ճակատամարտը կը շարունակուի տակաւին։

ԱՊՐԻԼ 15–17, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

Շարժելու հրամանին կը սպասենք։ Հիւանդները կը յանձնենք ուրիշ հիւանդանոց։ Թերթեր կը տեղեկացնեն Մակեդոնիոյ պատերազմին սկսիլը։ Օդերը փոթորկալից ու անձրեւոտ էն։ Բացիկ մը ուղարկեցի տուն։ Թեքիր տաղի եւ Զօրլուի հայերուն իրենց տեղերը վերադարձած ըլլալը լսեցի։ Թիւրք եղողներն ալ ետ դարձուած են էտիրնէ։

ԱՊՐԻԼ 18–20, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

1500 *զուէֆա?* *եւ* 350 *հիւանդներ յանձնելով, երթալու կը պատրաստուինք։ Այստեղէն մինչեւ Պապա-էսքի սայլերով, անկէ անդին ալ Երկաթուղիով պիտի ճամբորդենք։ Պոլիսէն մեր անցնիլը որոշ չէ, միայն գիտենք թէ Անատոլուի կողմը կը մեկնինք. Նորութիւն չլսեցինք։*

ԱՊՐԻԼ 21–23, 1916, ԷՍՔԻԻՊ–ՔԷՕՅ

Կը գտնուի Գըրգ-Քիլիսայէն 3 *ժամ արեւելք։ Այս վայրէն հիւանդանոց մը փոխադրուած ըլլալով, շարժելու անկարող* 41 *հիւանդներ մնացեր են. այստեղ ուղարկուած եմ զանոնք խնամելու համար։* 1200 *տուն հաշուող շատ կոկիկ գիւղ մըն է. յունաբնակ ըլլալով, ողջ բնակչութիւնը քշած են. գիւղը կատարելապէս պարպուած է։*

Առողջութիւնս տեղն է. կ'աշխատիմ։ 15 *հատ թիֆուսէ վարակուածներ կան։ Թերեւս այսօր բժիշկ մը հոս կը ժամանէ եւ ես կը վերադառնամ Գըրգ-Քիլիսա։*

ԱՊՐԻԼ 24–26, 1916, ԳԸՐԳ–ՔԻԼԻՍԱ

Բժիշկը եկաւ. ամէն ինչ իրեն յանձնեցի եւ վերադարձայ։ Շատ էի յոգնած։ Վերարկուով քնացայ։ Այսպէս՝ գործով ու նեղութիւններով անցան Զատկի օրերս։

Վաղը Չաթալճա կ'երթանք։

ԱՊՐԻԼ 27–29, 1916, ՉԱԹԱԼՃԱ

27–*ին շարժեցանք գնացքով. Չաթալճա հասանք յաջորդ օր կէսօրին։ Անքուն եմ ու յոգնած։ Մի փոքր ջերմութիւն կայ վրաս։ Այստեղէն պիտի մեկնինք Չեքմեճէ. ատկից ալ Մարաշի կողմ, կը լսենք։*

ԱՊՐԻԼ 30–ՄԱՅԻՍ 1, 1916, ՏԵՐԻՆՃԷ ԷՕՆԻՒՆՏԷ

Ամսուն 30-ին, եզան սայլերով եկանք Պէօյիւք Չեքմեճէ։ Գիշերը այստեղ հանգստանալով, յաջորդ օրը շոգենաւ մտած՝ ահա՛ Տերինճէ Էօնիւնտէ խարիսխ նետեցինք։ Իզմիրէն կէս ժամ հեռու վայր մը։ Մեզի պաշտօնապէս հաղորդուեցաւ թէ հիւանդանոց բանալու ենք կա՛մ Օսմանիէ եւ կամ ալ Մարաշի ու Մալաթիոյ միջեւ վայր մը։ Սիրտ չունիմ այդ կողմեր երթալու, կռահելով Արեւելեան Անատոլուի ողբերգական վիճակը, սրտաճմլիկ տեսարանները։ Միւս կողմէն ալ՝ սիրելիներս տեսնելու հնարաւորութիւնը զիս կը հրապուրէ։

ՄԱՅԻՍ 2–3, 1916, ՏԵՐԻՆՃԷ

Երէկ գիշեր վրանիս մէջ 40 աստիճան տենդ մը բռնեց զիս. 6 ժամ տեւեց ու դադրեցաւ։ Քինին առի, ա՛լ չի գար։ Վաղը Օսմանիէ կ՚ուղղուինք, լեռներ, ծաղկազարդ հովիտներ, զմայլելի տեսարաններ։ Եթէ հնարաւոր ըլլայ, Օսմանիէէն ետք Հալէպ պիտի իջնեմ 5–10 օր։ Շատ հաճելի է վրանի մէջ պառկիլ այստեղ։

ՄԱՅԻՍ 4–7, 1916, ՊՈԶԱՆԹԸ (ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԵՐՁ)

4-ին ճամբայ ինկանք. 5–6 ժամ գնացքով երթալէ ետք, երէկ իրիկուն հոս հասանք։ Ազպաշը կը յիշեցնէ։ Գարուն ըլլալով, շատ հաճելի ճամբորդութիւն էր։ Մեր գոյքերը մաս առ մաս միայն հնարաւոր ըլլալով Թարսուս փոխադրել, այստեղ ստիպուած ենք մնալ 10–15 օր։ Այս կացութենէն օգտուելով, արտօնութիւն ձեռք բերի Հալէպ ընտանիքիս մօտ երթալու. վաղը կամ միւս օր կը ճամբորդեմ։ Պոզանթըէն Թարսուս ինքնաշարժ առնելու եմ։ Այստեղ բոլոր հրամանատարները Գերման են։

ՄԱՅԻՍ 8–10, 1916, ՀԱԼԷՊ

8-ին ճամբայ ելայ դէպի Հալէպ, 9-ին հասնելով՝ ընտանիքիս եւ զաւակներուս միացայ. ուրախութիւնս, սակայն, խոր տրտմութեան փոխուեցաւ, երբ իրազեկ եղայ անթիւ սարսռազդեցիկ լուրերուն։ Բազմաթիւ սիրելիներու եւ բարեկամներու կորուստը զիս հիմնովին ցնցեց։

ՄԱՅԻՍ 11–14, 1916, ՀԱԼԷՊ

Հիւանդանոց վերամիանալու մասին որեւէ հաղորդակցութիւն չստացայ ցարդ։ Կը սպասեմ հոս։ Շատ բարեկամներ այցի եկան եւ կու գան դեռ։

ՄԱՅԻՍ 15–26, 1916, ՀԱԼԷՊ

Հալէպ մնացի այս միջոցին։ Մեր տան զինուոր պահակը, Վահան, քոլերա եղաւ ու մեռաւ։ Սպասուհին՝ Ծրանիկն ալ թիֆուս եղաւ, բայց լաւացաւ։ Մեր մօտ ապաստանած Նշան էֆ.ին մանչը թիֆուսէն մեռաւ։ Վերադառնալ հրահանգող հեռագիր ստացայ. վաղը կը մեկնիմ էյնթիլի վրայ։ Հալէպ կեցութեանս՝ լսեցի դառնաղէտ անհամար պատմութիւններ, որոնց դիմանալ մարդկային կարողութենէ վեր է։ Աստուած վերջաւորութիւնը շուտ բերէ։

ՄԱՅԻՍ 27–30, 1916, ԷՅՆԹԻԼԻ

Այստեղ հիւանդանոցիս կապուեցայ. մեր գոյքերը տակաւին չեն հասած. կը սպասենք 4 օրէ ի վեր։ Նոր եկող հրաման մը կը մատնանշէր թէ Մարաշ պիտի հաստատուինք. ուրախացայ։ էյնթիլի, բարեկամներու հետ լաւ ժամանակ կ'անցնենք։ 4–5 օր պիտի մնանք։

ՅՈՒՆԻՍ 1–5, 1916, ՄԱՐԱՇ

5–ին Մարաշ հասանք։ Մեզի հիւանդանոց մը փոխանցեցին. պիտի մնանք այստեղ կ'երեւի։ Քոլերա յայտնուած է, բայց թեթեւ տեսակի։

Դեռ սենեակ չգտայ. բարեկամներու մօտ կը մնամ։ Քաղաքական լուր չկայ. օդը տաք է։

ՅՈՒՆԻՍ 6–11, 1916, ՄԱՐԱՇ

Հիւանդանոցը տեղաւորեցինք. քիչ-շատ հանգստացանք. կ'երեւի պիտի մնանք։ Տուն վարձեցի. կը մտածեմ ընտանիքս ալ բերել տալ։ Բարեկամութիւններ հաստատենք։ Նորութիւն չկայ։ Ամէն կողմ թուրք է։ Արաբ եւ հայ գաղթականներ կու գան ու կ'անցնին։

ՅՈՒՆԻՍ 12–20, 1916, ՄԱՐԱՇ

Հիւանդանոցին մէջ մօտ 200 հիւանդ ունինք։ Քոլերան կը տարածուի։ Օրերս էյնթիլի ապաստանած 12.000 հայ գաղթականներ եւ բանուորներ երկրորդ հրամանով (իրատէ ի սէնիյէ) կոչուեցան (թապիր)։ Անցան Մարաշի քովէն, անգութ անհամար տեսարաններ ու նկարագրութիւններ. այդ պատճառով ալ սիրտ չունեցայ օրագիրս շարունակելու։

Տունէն նամակ եւ բացիկ ստացայ։

ՅՈՒՆԻՍ 21–30, 1916, ՄԱՐԱՇ

Այս օրերում, ամուսինները էյնթիլի գտնուող ընտանիքներ խումբ

խումբ կանչուեցան, շատ ողբերգական երեւոյթներ. ընկճուած օրեր կ'անցնեմ։ Հիւանդները բազմացան, աւելի քան 300։ Կան քոլերայի դէպքեր։

ՅՈՒԼԻՍ, 1–10, 1916, ՄԱՐԱՇ

Քոլերայի դէպքեր 150–ը անցան։ Հիւանդներու թիւը 500-է աւելի է։ Երկու բժիշկ ենք։ Մարաշ մնացած բոլոր բողոքականները աքսորաթագիր ստացան։ Մեծամասնութիւնը գաղթի նշանակուեցաւ։

Ինծի հրահանգ եկաւ Պէյսնիի մօտ, Փերվերլի հիւանդանոց երթալու մասին. մի քանի օրէն կը մեկնիմ։

ՅՈՒԼԻՍ 11–15, 1916, ՓԱՉԱՐՃԸԳ

Մարաշէն երէկ դուրս եկայ. Թօմսուգլայի մէջ գիշերեցի. մժեղէն չկրցայ քնանալ. ճամբաները՝ շատ տաք։ Հիւսիսէն այստեղ հասնող հայ գաղթականներու հանդիպեցայ. այստեղ փախած են, շատ խղճալի վիճակի մէջ։

ՅՈՒԼԻՍ 16–29, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

Հիւանդանոցի մէջ այստեղ 200 հիւանդ կայ, բայց ո՛չ դեղ, ո՛չ ալ այլ միջոցներ։ Ցաւալի վիճակ։ Այս հիւանդանոցը հաստատուած է Մալաթիա տեղափոխուող ուժերու համար, իրենց ճամբուն վրայ։

Նաճար գիւղէն վերադարձիս, անցեալ օր, 4 փախստական զինւորի հանդիպեցայ։ Ջիով հետապնդելով մի քանի փամփուշտ արձակեցի, սակայն անօգուտ. թուփերով լեցուն անցք մըն էր. փախան անյայտացան։

Այստեղ աւելի հանգիստ եմ քան Մարաշի մէջ. բայց եւ այնպէս անախորժութիւններ եղան՝ հայ ըլլալուս պատճառով։

ՅՈՒԼԻՍ 21–24, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

Այս գիւղին մէջ կապերս խզուեցան արտաշխարհի հետ։ Քաղաքականութենէ ո՛չ մէկ լուր կը հասնի։ Ուրիշ զօրագունդ մըն ալ պիտի ժամանէ Մալաթիա անցնելու համար, թիւ 41։ Երեք գունդ արդէն ճամբեցինք։ Այստեղ բաւական մնալու ենք կ'երեւի։

Մէկ ամիսէ ի վեր տունէն լուր չունիմ։ Յուլիս 10–ին «Ազգային Տօն» ըլլալուն, զինուորներ մեծ խնճոյք սարքեցին՝ թմբուկ-զուռնա եւայլն։

ՅՈՒԼԻՍ 25–30, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

Միօրինակ կեանք մը կ'անցնեմ։ Առտու գործէ ետք ճաշել, քնա-

նալ, կարդալէ զատ ոչինչ. յոմարէն գիրքերու քաղուածք կ՛ընեմ։ Հայ ըլլալուս համար ալ դժուարութիւններ եղան այստեղ։ Վայրագ ժողովուրդ է։ Գիշերը սուինով պահակ մը կը կենայ դուռս՝ զիս պաշտպանելու։ Մերձակայ գիւղերուն մէջ այր մարդ չէ մնացած, կան երախաներ, կիներ եւ մի քանի ծերեր։ Թիֆուսը մեծ աւերներ գործած է։

ՕԳՈՍՏ. 1–5, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

Ռամատանի Տօնն է։ Գզիի եւ Պէյպուրթի անկումը իմացանք. Ճապաղջուրի մէջ սաստիկ կռիւներ ընթացքի մէջ են եղեր։ Մարաշէն եկող պաշտօնական հաղորդագրութիւնը կը տեղեկացնէ թէ 48-րդ զօրագունդը (ֆըրգա) ճամբայ ինկած է, պատրաստութեան մէջ ըլլալ կը հրամայուի։ Նոր բժշիկ մըն ալ պիտի գայ. կրնայ ըլլալ որ ես Մարաշ կանչուիմ։

ՕԳՈՍՏ. 6–10, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

48–րդ զօրաբաժինը գալու սկսաւ։ Հիւանդները շատ բազմացան։ Գործն ալ շատցաւ համեմատաբար։ Քոլերայի պարագաներ կան իւրաքանչիւր վաշտի (թապուր) մէջ։ Օրերը այսպէս կ՛անցնին։ Երէկ կը խօսուէր Մուշի վերագրաւումին մասին։ Տունէն լուր չառի։

ՕԳՈՍՏ. 11–15, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

Այսօր Պիթլիսի եւ Էրզինկեանի վերագրաւումի մասին հեռագրով նոր հաստատում եկաւ։ Եւրոպայէն տեղեկութիւն չենք ստանար։ Գունդեր դէպի Խարբերդ կը հոսին մէկը միւսին ետեւէն։

ՕԳՈՍՏ. 16–20, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

Զօրամասի գունդերը տակաւին չհասան։ Հիւանդանոցը կը լեցուի եւ կը պարպուի ամէն անգամ։ Խոստացուած բժիշկին՝ Տք. Շիւքրիին ժամանելէն շատ գոհ մնացի. պատասխանատուութիւնը վերցուեցաւ ինձմէ։ Հիմա ինքն է բժշկապետը։ Եսապաշտ ու սատանայական (ճիրինտելի) մարդ մըն է. ա՛լ տեսնենք։

ՕԳՈՍՏ. 21–25, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

48-րդ զօրաբաժնի վաշտերը (թապուր) եկան։ Հիւանդներու թիւը **500**–*ի բարձրացաւ։ Լեռները դասալիք զինուորներով լիքն են, շատ դէպքեր կան. զիրար կը կողոպտեն, կը սպաննեն։*

Քաղաքական նոր լուր չկայ։ Կը լսենք թէ մեր գունդերը կը յառաջանան դէպի Վան։ Հազարաւոր գրաստներ կը հաւաքուին ամէն

կողմէ՝ բանակին պաշար հասցնելու նպատակաւ, եւ դէպի Խարբերդ
զրկուին։

Տունէն բացիկ մը առի։ Նոյեմի քոյրս Սըպքայէն հեռացեր
ո՛ւր ըլլալը անյայտ է. լուր չեն առած. շատ տխուր եմ։

ՕԳՈՍՏ. 26–31, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

Հիւանդներ նուազեցան։ Մեր մօտ եկող նոր արհեստակիցը
Տոքթ. Շիւքրի Գորուլ, դուրս եկաւ ինքզինք տեսած եւ տկարամիտ ան
մը, որ անախորժ երեւոյթներու տեղի կու տայ. սակայն մենք միշտ կ
ջանանք հարցերը գոցել։

Նոր հրաման եկաւ թէ Խարբերդ պիտի փոխադրուինք։ Հիմա կ
սպասենք որ մեր հիւանդանոցը Մարաշէն փոխադրուի եւ մենք ալ ա
նոր ընկերակցինք Փերվերլիէն։ Տեսնենք թէ ե՞րբ պիտի կարենանք Խար
բերդ հասնիլ։ Այստեղ լաւ էր կեանքս՝ լաւ ուտել, շաբաթը 2 անգա
բաղնիք։

Օդերը զովացան, Ռուսիա մեր սահմանին վրայ մեծ պատրաս
տութիւն կը տեսնէ կ՚ըսեն։

ՍԵՊՏ. 1–5, 1916, ՓԵՐՎԵՐԼԻ

Մի քանի օր առաջ լսեցինք թէ Ռումանիա պատերազմ յայտա
րարեր է Աւստրիոյ դէմ։ Էկին՝ (Ակն) ռուսերու կողմէ գրաւուած ըլլալ
կը խօսուի։ Օրերէ ի վեր Խարբերդի շրջանէն հարուստ ընտանիքներ մե
քովէն կ՚անցնին դէպի Հալէպ։ Մենք, պատրաստ, կը սպասենք Խարբեր
մեկնելու. կը սպասենք Մարաշի կեդրոնական հիւանդանոցին. ա՛յսպէս
ահա, կ՚անցնին օրեր։

ՍԵՊՏ. 6–16, 1916, ՄԱԼԱԹԻԱ

Մեր կեդրոնական հիւանդանոցը Մարաշէն հասաւ. 13-ին Փեր-
վերլիէն դուրս եկանք։ Օդը հաճելի էր։ Նոյն օրը հասանք Էրքենէք-քէօյ
Գիւղի մատոյցին շատ ցից զառիվար մը կար։ Մեր թնդանօթի կարգերը
օրեր աշխատեցան ճամբու այս մասը անցնելու։ Շրջանը ջրառատ է
այգիներով ու տանձենիներով լեցուն։ Գիւղը շրջանցելով՝ ժամ մը հեռու
գիշերեցինք, բացօթեայ։ Յաջորդ օր, անտառազուրկ բլուրներու մէջէն
անցնելով հասանք բերքառատ հովիտ մը եւ Սիւրկիւ գիւղ, գեղեցիկ կա-
նաչապատ վայր մը։ Բնակչութիւնը պարպուած էր. կային միայն կիներ,
ծերեր ու երախաներ, բոլորն ալ մալարիայի տենդէ վարակուած էին
առանց բացառութեան։ Յաջորդ օր ճամբան շարունակեցինք ու լերկ բլուր-
ներու մէջէն անցնելով հասանք Կէօզենէ կոչուած քրտական գիւղը։

Այս ամբողջ շրջանի մէջ հանդիպեցայ գաղթական հայ խլեակներու, 3–5 ընտանիք մէն մի գիւղի մէջ։ Յաջորդ օր կանաչապատ Մալաթիոյ հովիտը ժամերով կտրելէ ետք, հասանք պարտէզներով ու ջուրերով հըռչակաւոր Մալաթիա քաղաքը։ Այստեղ ալ հոս հոն կը հանդիպէինք հայ գաղթականներու։ Մալաթիա միայն մէկ գիշեր մնալով, շարունակեցինք մեր ճամբան։

ՍԵՊՏ. 17–20, 1916, ԽԱՐԲԵՐԴ, ՄԵԶՐԷ

Երեկոյեան կրկին ճամբայ իյնալով, առաւօտեան հասանք Իզոլ անուն քրտական գիւղ մը, Եփրատի ափին։ Յաջորդ առաւօտ նորէն ճամբայ իյնալով, հասանք Խան-գիւղ ու Մեզրէ, վերջապէս։ Հոս պիտի հանգըստանանք մի քանի օր։ Հանդիպեցայ Եղոյեան ու Յակոբեան էֆ.ներուն։

ՍԵՊՏ. 21–30, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

8 օր Խարբերդ մնալով, հիւանդանոցի մեր . . . . . (նեվազըսըմըզը) առինք։ 29-ին ճամբայ ինկանք դէպի Բալու։ Առաջին մեր կանգառը եղաւ Խապուսէ հայկական գիւղը՝ ամբողջովին պարպուած... Մնացած էին 5 ընտանիքներ միայն, որոնց այցելեցի։ Երկրորդ հանգրուանը եղաւ Կլուշկերտ անուն ուրիշ հայ գիւղ մը։ Այս կողմեր հարիւրաւոր նման հայ գիւղեր կան, բոլորը դատարկ, բնակչութիւնը տեղահան։ Կլուշկերտէն ելլելով հասանք Բալուէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ Խօշմաթ հայկական գիւղը, ուր սկսանք հաստատուիլ։ 300 տուն գիւղի մէջ մնացած էին 4–5 ընտանիքներ։ Քիւրտ տարագիրներ փլած էին բոլոր տուները։ Մեզի համար նորոգելու սկսած էին։ Օրերս շատ կը խօսուի հաշտութեան մասին։

ՀՈԿՏ. 1–5, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Հիւանդանոցի համար սենեակներ նորոգելով զբաղած ենք։ Տեղ պատրաստած ենք 300 անկողինի համար։ Հիւանդ առնելու կը սկսինք մի քանի օրէն։ Հեռագիր տուի Հալէպ։ Ուտելու համար ձաւար ու միսէն տարբեր բան գտնել անկարելի է այստեղ։ Սենեակներ ծեփէ զուրկ են բոլորովին։ Հիւանդներ՝ անթիւ. 1000-էն աւելի պիտի ըլլան կը կարծենք։

ՀՈԿՏ. 6–10, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Կլանուած ենք շէնքերու նորոգութեամբ։ Այսօր Բալու գացի, մէկ ու կէս ժամ ճամբայ։ Ի՜նչ սրտաճմլիկ տեսարաններ... ամէն տեղ աւեր, տուներ քիւրտ գաղթականներով լեցուն։ Փողոցը պառկող ու հոն մեռ-

նողներ շատ…։ Քաղաքը թէ՛ աւերակ, թէ՛ ալ հրդեհուած… Այս ճակատին վրայ կռիւ չկայ 25 օրէ ի վեր. լռութիւն կը տիրէ։ Ուրիշ ոչինչ։ Օդը պայծառ է։

ՀՈԿՏ. 11–13, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Երէկ լուր եկաւ թէ Տերսիմի մէջ ռուսական բանակը յարձակողականի անցած է։ Կը յարձակի 5–10 ժամ հեռաւորութեան վրայ։ Հիւանդներ գալու սկսան. թշուառութիւնը՝ անպատմելի։

ՀՈԿՏ. 14–16, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Ճապաղջուրի ճակատէն լուրեր չունինք։ Կ'ըսեն թէ կռիւ կայ Էրզինկեանի մէջ։ Ամէն կողմէ դէպի հարաւ կու գան գաղթականներու խումբեր անդադրում։ Ա՛լ հիւանդութիւն, կեղտ, աննկարագրելի թշուառութիւն։ Այսօր ընդունեցանք 100 հիւանդ, որոնց մէկ չորրորդը՝ վիրաւոր։ Օդերը տակաւին թոյլատու են, բայց կը պակինք։ Տունէն ոչ մէկ լուր Փերվերլիէն ելելէս ի վեր։

ՀՈԿՏ. 17–21, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Յամառ տարաձայնութիւններ կան հաշտութեան մասին։ Կ'ըսուի թէ մեզմէ կարգ մը ներկայացուցիչներ Գերմանիա գացեր են բանակցելու համար։ Այսօր 450 հիւանդ ընդունեցինք։ Ուսերուս վրայ ծանրացած է գործին երկու երրորդը։ Բանակի շտապը Բալուէն 2 ժամ անդին է, դէպի Խարբերդ։ Այժմ եկած են Սեքրաթ-գիւղ։ Ուրիշ լուր չկայ։

ՀՈԿՏ. 22–27, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Հաշտութիւն կը նախատեսուէր Հոկտ. 26-ին. բայց, այդ թուականը եկաւ անցաւ եւ ոչ մէկ հաշտութիւն եղաւ։ Յունաստանի մէջ ուժեղ խռովութիւն ծագելով եւ Վենիզելոսին՝ Սելանիկի մէջ Հանրապետութիւն հռչակած ըլլալուն մասին կարդացինք։ Եւրոպայի մէջ պատերազմը կը շարունակուի իր ամբողջ սաստկութեամբ։ Մեր 2-րդ կայանին դէպի ետ քաշուելուն մասին տարաձայնութիւն կայ։ 5 ոսկի ղրկեցի տուն։

ՀՈԿՏ. 28–31, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Տունէն ո՛չ մէկ նամակ՝ հոս գալէս ի վեր, մէկ ու կէս ամիս առաջ։ Կ'իմանանք թէ Քէօսթենճէն գրաւուած է Պուլկարներու կողմէ։ Վենիզելոսին ծովու վրայ թօրփիլահարուած ըլլալուն մասին խօսք եղաւ, բայց հաստատ չէ։

Անցեալ օր նոր բժիշկ մը ուղարկեցին, գործս մի քիչ թեթեւցաւ։

500-ի հասնող հիւանդ ունինք։ Կ'ըսուի թէ Տերսիմի մէջ Ռուսեր Քիւրտերու դէմ կը կռուին։

ՆՈՅՄ. 1–5, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Տունէն բացիկ ստացայ։ Քրոջմէս՝ Նոյեմբէն լուր չկայ. կը կարծուի թէ Խապուր գետի եզերքը տեղ մը կը գտնուի. շատ տխրած եմ։

Կրետէէն բազմաթիւ զօրքով գալու ատեն, Վենիզելոսին թօրփիլահարումը լսեցինք. իբր թէ 10.000 զօրք եւ շտապ փճացեր են։ Յետոյ ըսուեցաւ թէ ինք չէ մեռած, սակայն վիշտէն անձնասպան եղած է։ Ֆրանսական ճակատի վրայ ուժեղ յարձակումներ կատարուած են եւ գերմաններ Վէրտէօնէն ետ քաշուած են։

3 օր է անձրեւ կը տեղայ։ Ամսականիս վրայ 262 դահեկան յաւելում եկաւ։ Այժմ աւելի դրամ պիտի կարենամ տուն ուղարկել։

ՆՈՅՄ. 6–10, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Այս կողմ գալէս ի վեր, Քղի եւ Ճապաղջուր պատերազմ չկայ։ Կան, սակայն, հետախուզիչ խումբերու ընդհարումներ։ Եւրոպայի ճակատներէն լուր չունինք։ Օդերը պարզուեցան. Տերսիմի եւ այլ լեռներ ձիւնով ծածկուեցան։ Ըստ երեւոյթին ձմեռը այստեղ պիտի անցնենք։ Ձի մը գնել կը խորհիմ։

ՆՈՅՄ. 11–13, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Նոյմ. 11-ին 40 տարեկան եղայ, վշտալի տարեդարձ։ Ա՛լ տեսնենք, 41-ը կը բոլորե՞մ արդեօք. ո՞ւր եւ ի՛նչպէս...։ Նոյմ. 12–13-ի գիշեր, ուժեղ երկրաշարժ եղաւ. արթնցանք բոլորս։ Այս օրերուն սուտ լուրեր տարածուեցան թէ Ռուսիոյ եւ մեր միջեւ առանձին հաշտութիւն պիտի կնքուի։

ՆՈՅՄ. 14–16, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Այս իրիկուն բերին թերթի արտագրութիւն մը, որ կ'ըսէր թէ Լեհաստան թագաւորութիւն հռչակեց, հաշտութիւն եղած է եւ Գերմանիան մի քանի օրէն պաշտօնական յայտարարութիւն պիտի ընէ եղեր... Արդեօ՞ք կը հաստատուի։ Հարցը գիս ա՛յնքան տակն ու վրայ ըրաւ որ չկրցայ քուն մտնել առտուան մինչեւ երկուքը։

ՆՈՅՄ. 17–22, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

Տունէն նոր բացիկ մը առի։ Հաշտութեան մօտալուտ ըլլալու լուրերը ո՛չ մէկ կերպ իրականացան. շատ տխուր ենք հետեւաբար։ Եւրո-

*պայի մէջ սաստիկ ճակատումներ կան։ Վերտէօնի ամրութիւններու
Ֆրանսացիներէ ետ առնուած ըլլալուն մասին կարդացինք։ Ռումանիա
Տուպրուճան լրիւ կորսնցուց։ Չըրնավոդի կամուրջը օդը հանած են ռու
մանացիք։*

ՆՈՅՄ. 23–26, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

*Կը լսենք թէ Քղիի մէջ Ռուսեր ետ կը քաշուին, հակառակ ո
ընդհարումները դադրած են. այս քայլը տարբեր վերլուծման կ'առաջ
նորդէ։*

*Օդերը լաւ են։ Աւստրիոյ թագաւոր Ֆրանսուա-Ժոզէֆին մահուա
լուրը առինք։*

ՆՈՅՄ. 27–ԴԵԿՏ. 2, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

*Ռումէններ Թրանսիլվանիայէն ետ քաշուելով, սահմանային լեռ
ներու վրայ պաշտպանողականի անցան։ Վենիզելոսին հպատակ Սելա
նիկի կառավարութիւնը Անթանթի (Իթիլաֆ) պետութիւններէն ճանչցուե
լով, այս օրերուն Դաշնակիցներուն (Իթթիֆագ) դէմ պատերազմի մրտ
նելը լսեցինք։* Աժանսը *կը հաստատէ թէ Գերմանիան Պուքրէշէն 12 քմ
հեռու է միայն։ Մեր ճակատները լուռ են. երէկ միայն հրետանիի ձայ
ներ եկած են Քղիի կողմէն։*

ԴԵԿՏ. 6–10, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

*Օրերս կարդացինք Դաշնակիցներու (Իթթիֆագ) կողմէ Պուքրէ
շին գրաւումը։ Մանասթր Անթանթի (Իթիլաֆ) կողմէ առնուած է։ Էր
զինկեանի մէջ կռիւներ տեղի կ'ունենան։*

ԴԵԿՏ. 11–15, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

*Երեք օր առաջ Դաշնակիցներու կողմէ հաշտութիւն առաջարկո
յուշագիր մը տրուած է Ամերիկայի եւ Սպանիոյ դեսպաններուն խողո
վակով։ Տակաւին պատասխան չէ տրուած։ Իզզէթ Փաշայի հրամանով
6 ժամ հեռու մէկ Քիւրտ աշիրէթի գլխաւորը գացի դարմանելու. թիֆու
էր։ Վերադարձիս մէկ գորգ եւ երեք մեճիտ տուին, մէկ զոյգ ալ՝ բուր
գուլպայ։*

ԴԵԿՏ. 16–31, 1916, ԽՕՇՄԱԹ

*Ճամբէն վերադարձիս, շատ յոգնած, պառկեցայ։ Վրաս ջերմու
թիւն կար* 38,5o *եւ գլխացաւ։ Կէս գիշերին, տենդը մի քիչ ինկաւ։ Առա
ւօտ այցելութիւններս կատարեցի. կէս աստիճան ջերմութեամբ։ Գլխա*

ցաւս չէր անցած։ Երեկոյեան 39օ-ի բարձրացաւ։ Մալարիա կարծելով՝ 3 օր առատ քինին առի, բայց անօգուտ։ 3-րդ երեկոյ՝ 40օ-ի բարձրացաւ։ 4-րդ օրը ինքզինքս կորսնցուցի. դէպքեր ու արարքներ ա՛լ չեմ յիշեր։ 5–6–րդ օրեր մարմնիս վրայ բիծեր երեւցեր են, տիֆէ բռնուած ըլլալս՝ փաստուած։ Շատ ծանր տեսակէն ըլլալը, եւ մէկէ աւելի անգամներ յոյսեր կտրուած ըլլալը Տոքթ. Սիւլէյման Պէյ յետոյ ինծի խոստովանեցաւ։ 3–7–րդ օրեր ջերմս առտու 39 եւ երեկոյ 40–ի միջեւ տարուբերեր է։ 11–րդ օրը երիկամունքներս ախտահարուելով, մէզս շատ նուազած, թունաւորում սկսած է։ Յաջորդին սակայն բարելաւում արձանագրեր եմ։ Ինքնակորոյս օրերուս 2 բան կրկներ եմ - կինս եւ զաւակներս մօտ կարծելով, յարատեւ խնդրեր եմ քովս բերել, միշտ կարծած եմ թէ ապրած սենեակս ալ լքած ըլլալով, շատ հեռուն գացած եմ։ 18-րդ օրը, առատ քրտնելով, ջերմութիւնս իջած է «գրիզով» 20-րդ օրը աչքերս բանալով,նշմարեցի ինծի ամբողջ հոգւով ու սիրտով ծառայող ու լաւացումիս անվիճելի պատճառ եղող, պաղչեճիկցի Սիրական պահակս։ Առաջին հարցումս եղաւ թէ ո՞ւր գացի։ Պատասխանեց թէ նոյն սենեակին մէջն եմ։ Դժուարաւ հաւատացի։

42 օրէ ի վեր անկողին եմ։ Այլեւս մի քիչ կրնամ ոտքի ելլել, բայց շատ տկար եմ։ Հիւանդութեանս միջոցին քաղաքական կարեւորագոյն լուրը Դաշնակիցներուն՝ Անթանթին հաշտութիւն առաջարկելը եւ վերջինին ալ մերժելն է։

Յունուարին այստեղ շատ ձիւն տեղաց. ճամբաներ գոցուեցան։ Հիւանդներ շատ շատ են։ Անթիւ անձնակազմը ցուրտէն կը փճանայ։ Անօթութիւն, վերջին ծայր։ Բանակը շատ մեծ նեղութեան մէջ է։ Անցեալ ամիս մեր բանակին մէջ 15.000-ի հասաւ կորուստը այս պատճառներով։

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 16–20, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Ես տակաւին զաւազանով կը պտըտիմ. սակայն ուժերս կը վերագտնեմ դանդաղ։ Ձիւնի պատճառով փոստը դադրեցաւ։ Աշխարհէն ոչ մէկ լուր կը ստանանք։ Ամէն օր ճամբաներու վրայ սառած անհաշիւ մարմիններ կը բերեն։ Անօթութիւնը աւերներ կը գործէ։ Գիծերուն պաշար չի հասնիր։ Փսփսուքներ կան թէ մեր հիւանդանոցը դէպի Մալաթիա կամ Հալէպ պիտի փոխադրուի։

ՅՆՎ. 21–25, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Թիֆուս հիւանդութիւնը (բծաւոր տենդ) տիրական է ամէնուրեք. հիւանդանոցին մէջ մահացութիւնը շատ աւելցած է. 500 անկողինով հիւանդանոցին մէջ օրական 30 մարդ կը մեռնի։ Բալուի հիւանդանոցը,

ուր կայ 1500 անկողին, օրական 70–80 մահ կ՚արձանագրուի, եւ այ
պէս՝ ա՛յլ տեղեր ալ։

Անցեալ օր ստացուած ամենակարեւոր լուրը Ամերիկայի՝ Գեր-մանիոյ դէմ պատերազմ յայտարարելն է։ Պատճառը կ՚անգիտանան, Մեր ճակատները հանդարտ են ու յարձակում չկայ։

ՅՆՎ. 26–31, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Ամսոյս 28-ին թիֆուսէն ախտահարուած մեր բժշկապետը՝ Հիմ Պէյ, վախճանեցաւ։ Մեծ յարգանքով թափօր կազմակերպեցինք։ Այ ամիս հիւանդանոցը 450 մահ արձանագրեց։ Համեմատութիւնը 1000-ի 400 է։

Օրերս 2-րդ բանակին այս կողմերէն հեռացումը կարեւորագոյ լուրն է։ Կ՚երեւի մենք ալ միասին պիտի երթանք դէպի Իզմիր կամ Պո լիս։ Եւրոպական ճակատէն լուրեր չունինք։ Կը լսենք թէ ռուսերու կողմէ գրաւուած վայրերում վրայ ճամբաներ կը շինուին մեծ թափով։

Ցուրտ եւ ձիւն. ամէն օր սառելով մեռնողներ կան։ Ցեխն ալ ա ռատ։ Թիֆուսը մեծագոյն աւերը կը գործէ բժիշկներու մօտ. մեր 3-էն 2-ը ախտահարուելով լաւացանք, 3-րդը մեռաւ։ Ուրիշ տեղեր ալ նոյն է։ Տունէն նամակ եւ բացիկ առի, լաւ են։

ՓԵՏՐ. 1–3, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

30 սանդիմեթր ձիւն իջաւ։ Անօթութիւնը աղիտալի դարձաւ. հի ւանդներուն 5 օրէ ի վեր հաց չի բաժնուիր։ Անցեալ օր յոյժ ոջլոտ հի ւանդ զինուորներ եկած էին։ Ոջիլները մէկ մէկ հաւաքել անհնար էր Մեզմէ մէկը նոր հնար մը խորհեր էր. այսինքն՝ հիւանդը աւելով մաք րել ոջիլներէն։

Սենեակիս մէջ, անկողնիս վրայէն զատ ամէն կողմ կը կաթի Ամէն տեղ նոյնն է։ Հիւանդներ ջուրին մէջ կը պառկին։

ՓԵՏՐ. 4–9, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Այս օրերը ամենացուրտը եղան, ամէն կողմ ձիւն. սաստի ցուրտի պատճառաւ չի հալիր մօտ 10 օր է։ Տակաւին նախկին ոյժս չեւ գտած։ Ցունարէն կարդալը կը շարունակեմ։

Տարաձայնութիւն կայ որ Էնվեր Փաշան պաշտօնանկ եղած է սակայն հաւաստի ըլլալը չենք գիտեր։ Թերթեր պաշտօնապէս յայտա-րարեցին թէ մեր կառավարութիւնը ընդունած է «ալաֆրանկա» թուա-կանը։ Տունէն երկու նամակ ստացայ։

Բծաւոր տենդը (թիֆուս) կը շարունակէ աւեր գործել ամէնու-

րեք, Նամանաւանդ բժիշկներու մօտ։ Գործի գլուխ բժիշկներուն մեծ մասը կը վարակուի անկէ. վերապրողներ սակաւաթիւ են։

ՓԵՏՐ. 10–13, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Հրաման եկաւ որ կայան (մենզիլ) հիւանդանոցներուն մէջ գտնուող հիւանդները խարբերդ փոխադրենք։ Գուցէ հիմնովին փոխադրուինք մենք եւս։ Բանակը ետ քաշուած է արդէն։ Փոլիթիքայէն ոչ մէկ լուր. իբր թէ Ամերիկա պատերազմ չէ յայտարարած. յարաբերութիւնները կտրած է միայն։

ՄԱՐՏ 1–8, 1917, «ԱԼԱՖՐԱՆԿԱ» ԽՕՇՄԱԹ

Կարեւոր փոփոխութիւն մըն է բանակին եւրոպական թուականը պաշտօնապէս ընդունիլը. ուստի ես ալ այսօրուընէ կը հետեւիմ։

Ամերիկան դեռ պատերազմ չէ յայտարարած, բայց յարաբերութիւնները կտրած է։ Գերմանիան կը շարունակէ հանդիպած բոլոր նաւերը ընկղմել. տեսնենք ո՛ւր պիտի յանգի։

Շատ ցուրտ կ'ընէ։ Ձիւնով շրջապատուած ենք։ Կռիւ չկայ։

ՄԱՐՏ, 4–8, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Օդը բաւական բարեփոխուեցաւ. հովիտներու մէջ ձիւնը հալեցաւ. լեռներ տակաւին ծածկուած են։ Գերմանիա սուզանաւային պաշարումը կը հետապնդէ։ Ամերիկա յարաբերութիւնները խզած է. մեր մօտ՝ անդորրութիւն, ուրիշ ոչի՛նչ։

ՄԱՐՏ 9–13, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Ձիւները կը հալին. շատ կ'անձրեւէ։ Եփրատը յորդելով՝ վրայէն նետուած զինուորական կամուրջը տարած է։ Այստեղի տուները աղիւսապատ ըլլալուն, մի քանի տուներ անձրեւէն փլան։ Դիմում կատարեցինք այս գիւղէն հեռանալու։

ՄԱՐՏ 14–18, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Զաւակներուս՝ Ռոպէրի եւ Վահէի նկարները ստանալով շատ ուրախացայ։

Հրաման եկաւ որ հիւանդանոցը ցրուելով, պաշտօնեայ եւ հիւանդապահ կազմ, Տիգրանակերտ անցնինք։ Մի քանի օրէն կը փոխադրուինք։ Պատրաստութիւն կը տեսնենք։

Երէկ Բալուի մէջ մունետիկը կանչած է թէ Ռուսիոյ ժողովուրդը ապստամբած է, «ա՛լ պատերազմ չենք ըներ» բանաձեւով։ Ճաբոն ալ պատերազմ յայտարարեր է Ամերիկայի դէմ։

ՄԱՐՏ 19–22, 1917, ԽՕՇՄԱԹ

Հիւանդանոցը յանձնեցինք մեզի ղրկուած պաշտօնական մարմնին։ Պաշտօնեաներս ալ մէյմէկ պահակ զինուոր վերցնելով, պիտի շարժինք դէպի Տիգրանակերտ։ Այսօր-վաղը գրաստները կը հասնին ու ճամբայ կ'ելլենք։

Աժանսի մէջ կարդացինք թէ Ռուսիոյ Զարինան սպաններ են։ Խօշմաթի մէջ 5.5 ամիս մնացինք։ Կեանքիս կարեւոր մէկ մասը, քանի որ կեանքս այստեղ վերստին ինծի տրուեցաւ, ծանր թիֆուսէն փրկուեցայ. բայց որքան ուրախ, այնքան ալ վշտալի օրեր էին։ Եկող հեռագրէ մը իմացանք թէ Պրուսա ժանտախտ յայտնուեր է։

ՄԱՐՏ 23–30, 1917, ԿԵՁԻՆԷ

Ամսուն 24-ին մեզ փոխադրելու համար 23 գրաստ բերին եւ դէպի Տիգրանակերտ ուղղուեցանք։ Առաջին գիշերը անցուցինք Եարըմճա։ Այստեղ 3 օր մնալէ ետք, ճամբան շարունակելով հասանք Սարը-գամիշ գիւղ. այսօր ալ հասանք Կեզինէ։ Բոլորը աւերուած հայկական գիւղեր. իւրաքանչիւրին մէջ 5–10 կին ու երախայ հազիւ մնացած է։

Նշենիներ արդէն ծաղկած են։ Լեռներու փոսերը տակաւին ձիւն կայ։ Ճամբորդութիւնը շատ հաճելի էր՝ օդը պայծառ ըլլալուն։ Այսօր հանդիպեցայ փոխադրութեան կայանի բժշկապետ, հազարապետ Փեթրաքի էֆ.ին. ան հաղորդեց թէ մեր պաշտօնեաները Տիգրանակերտէն եւ իր շրջակայքէն պիտի ցրուին։ Բախտս ո՞ւր պիտի իյնայ արդեօք. արտօնութիւնով պիտի կրնա՞մ տուն այցելել։

ՄԱՐՏ 31–ԱՊՐԻԼ 5, 1917, ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Այստեղ հասանք 3 օր առաջ։ Տիգրանակերտի հովիտը տարածուն է։ Ճամբան ականատես եղայ սիրտ ճմլող տեսարաններու. ամէն տեղ հայերու ոսկորներ...։

Անպաշտօն կերպով իմացայ թէ նշանակուած եմ Սեւերէկի հիւանդանոցը։ Հոն պիտի փոխադրուիմ մի քանի օրէն։ Ամերիկա զինակոչ յայտարարեց առջի օր։ Ջինաստան դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզեց Գերմանիոյ հետ. Ռուսաստանի խռովութիւնը կը շարունակուի։ Պաղտատի անկումը հաստատուեցաւ։

Տիգրանակերտն ալ աւերուած է ուրիշ կեդրոններու յար ու նման։ Ամէն տեղ փլատակ։ Բացիկ մը ուղարկեցի տուն։

ԱՊՐԻԼ 6–9, 1917, ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Նշանակումս դեռ չհաղորդուեցաւ պաշտօնապէս. շատ հաւանա-

բար Սեւերէկ ըլլայ։ Անցեալ օր Ամերիկայի պատերազմի յայտարարութիւնը կարդացինք։

Կազայի եւ Պաղեստինի ճակատին վրայ անգլիական յարձակումները կը շարունակուին. ուժեղ ընդհարումներ կան։ Բալուէն, 4–րդ բանակի հրամանատարութենէն յուշագիր եկաւ մեզ ամբաստանելով որ հիւանդանոցի ողջ անձնակազմը վստահութիւն չի ներշնչեր. ա՛լ տեսնենք։

ԱՊՐԻԼ 10–18, 1917, ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Պարապ ժամանակ կ՚անցնենք։ Սնտուկի հաշիւներուն կը նայինք։ Սեւերէկ նշանակումս պաշտօնապէս հաղորդուեցաւ։ Ամերիկա պատերազմ յայտարարեց Գերմանիոյ դէմ։ Արեւմտեան ճակատի վրայ Գերմաններ կը նահանջեն. Վերտէօն, Ռենս, Ռօյ եւ այլ վայրեր կը պարպուին։

Գուցէ Մարտին նշանակուիմ։ Կը նախընտրեմ Սեւերէկ ըլլալ, երկաթուղիի վրայ ըլլալուն համար։ 4–րդ բանակէն եկող յուշագրին շատ պատշաճ պատասխան տրուեցաւ. դժուարութիւն չմնաց։

ԱՊՐԻԼ 19–22, 1917, ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Փոխադրական միջոց չգտայ Սեւերէկ երթալու. կը սպասեմ։ Արեւմտեան ճակատի վրայ լայն տարողութեամբ յարձակումներ սկսան։ Կովկասի ճակատը հանդարտ է։ Կարդացինք թէ Պրազիլ դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզած է Գերմանիոյ հետ։

Տունէն մեր նոր կայանը հեռագիր ըրած էին որպիսութիւնս հասկընալու համար։ Պատասխանեցի։ Կ՚երեւի բացիկներս կը կորսուին։

ԱՊՐԻԼ 23–25, 1917, ԳԱՅՆԱՐ

Միջոց մը գտնելով այս աղտոտ քաղաքէն - Տիարպէքիր - դուրս ելայ։ Այստեղ ալ անթիւ ողբալի դէպքեր լսեցի։ Տիարպէքիր մնացի ընդամէնը 23 օր։ Յաջորդ առաջին բնակութիւնս Հապէշի անուն գիւղական խան մըն էր։ Ճամբուն կէսին հրաբուխային տարածութիւն մը կը սկսի, տափակ, չոր հովիտ մը։ 40 քմ. կտրեցինք, բայց տակաւին չվերջացաւ սեւ քարէ տարածութիւնը։ Լավայէ լայն դաշտ մըն է. գիւղ կոչելիք տեղ չկայ. վաղը յուսամ Սեւերէկ կ՚ըլլամ։ Նոր լուրեր չկան։

ԱՊՐԻԼ 25–30, 1917, ՍԵՒԵՐԷԿ

26–ին Սեւերէկ հասայ։ Ճամբան անհամար քիւրտ գաղթականներու հանդիպեցանք։ Սեւերէկ նոյնպէս աղտոտ քաղաք մըն է. այստեղ

ալ մեծ թիւով գաղթականներ հասած են։ Կայ 150 անկողինով հիւադանոց եւ կազդուրման կայան։ Տուն հեռագրեցի։

Սթոքհոլմի մէջ Մայիս 1-ին կը կայանայ «Սոցիալիստական խղաղութեան Համագումար», արդիւնքը ի՞նչ պիտի ըլլայ արդեօք։

ՄԱՅԻՍ 1–5, 1917, ՍԵԻԵՐէԿ

Տունէն բացիկ եւ նամակ ստացայ. լաւ են։ Շրջանի բժշկապեխոստացաւ ինծի արտօնութիւն տալ տուն այցելելու։ Շատ յուսադրուեմ։ Սթոքհոլմի համագումարը սկսաւ Մայիս 1-ին։

ՄԱՅԻՍ 5–10, 1917, ՍԵԻԵՐէԿ

Օրերս ստուգիչներ եկան. ամէն օր տեղ մը հրաւիրուած են, մինչեւ կէս գիշեր։ Արեւմտեան ճակատը կատաղի յարձակումներ կաԳերմաններ հակայարձակումներ կը կատարեն շատ մը կէտերու վրաԱրտօնութիւն դեռ չեկաւ։

ՄԱՅԻՍ 10–15, 1917, ՍԵԻԵՐէԿ

Խոհարարուհի մը ճարեցի։ Ռուսերու մասին շշուկ տարածուած թէ առանձինն հաշտութիւն պիտի կնքեն. սակայն լսեցինք թէ Նոր կառավարութիւնը որոշած է պատերազմը շարունակել մինչեւ աւարտԱյստեղ ապաստանած գաղթականներ այսօր պիտի քշուին։

• • •

ՍԵՊՏ. 1–5, 1918, ՍՂԵՐԴ

Կովկասեան ճակատի 9-րդ բանակը կը վերակազմուի ու աճակատէն ույժեր կ'ուղարկուին դէպի Էտիրնէ։ Մեր մօտ ռազմական գործողութիւններ դադրած են։

Արեւմուտքի մէջ, Ֆրանսական, Անգլիական եւ Ամերիկեան բանակները մեծ տարողութեամբ յարձակողականի անցած են։ Գերմաննկը նահանջեն։ Կոիւները կը շարունակուին Պաղեստինեան ճակատիվրայ։ Հիւանդներս 50 հատ մնացին։ Կ'երեւի զիս այստեղ պիտի չթողուն։

ՍԵՊՏ. 5–10, 1918, ՍՂԵՐԴ

Ինծի հրաման եկաւ Վան երթալու, սակայն կայանի հրամանատարը թոյլ չի տար որ մեկնիմ։ Արեւմուտքի մէջ յարձակումներ կը շարունակուին սաստկութեամբ։

Տունէն լուր չկայ։ Արտօնութիւն առնելու դիմումս արդիւնք չտուաւ։ Յոյսս կտրած եմ։

ՍԵՊՏ. 10–15, 1918, ՍՂԵՐԴ

15 *ժամ հեռու՝ Ավեսքի Պէյլէրի մէջ, Իսլամ Պէյը դարմանելու համար կանչուեցայ։* 12–*ին ճամբայ ելայ, յաջորդ օր հասայ։ Մինչ այդ, հիւանդը մեռած էր։ Հոն գացած ատենս ճամբան կորսնցուցած էինք։ Գիշեր մը անտառի մէջ անցուցինք։ Առտուն ճամբան վերագտանք։*

Շտապ Վան երթալու համար հրաման եկաւ. չգացած՝ իմ տեղս գալիք դեղագործը կը սպասեմ, յանձնումը կատարելու։

Ֆրանս-Ամերիկեան յարձակումներ կատաղօրէն կը շարունակուին։ Գերմաններ կը նահանջեն վրայ վրայի։ 4 *օր առաջ կարդացինք թէ Աւստրիան յուշագիր յանձնած է անմիջապէս հաշտութեան բանակցութիւններու մտնելու։ Տեսնենք։*

ՍԵՊՏ. 15–20, 1918, ՍՂԵՐԴ

Օրերս Սղերդի ողջ շրջանը էսպանեօլ տենդէ վարակուած է։ Ես թէեւ բացառութիւն կը կազմեմ, սակայն հիւանդներու հետ յարատեւ շփման մէջ ըլլալով, կը վախնամ որ վարակուիմ։

Ռուսիոյ մէջ Չեհ-Սլավոնական(?) շարժումը մեծ ծաւալ կը ստանայ։ Արեւմուտքի մէջ մեծ տարողութեամբ սպանդներ կան։ Երեւանի հայկական կառավարութեան երեսփոխանական ժողովը կազմուեցաւ։

Տեղս յանձն առնելու համար գալիք դեղագործը տակաւին չժամանեց. կը սպասեմ։ Անօթութենէ տառապող ժողովուրդը դէպի Պոլիս կը գաղթէ։ Ցորենի օգգան հիմա 6 *դահեկան է։*

ՍԵՊՏ. 20–24, 1918, ՍՂԵՐԴ. ԹԱՎԱՆ–ՉԱՅԻ ԵԶԵՐՔ

Սղերդ գալիք դեղագործը՝ Եանքօ էֆ.ին, հասաւ։ Յանձնումը կատարեցի եւ 23–*ին, կէսօրէ ետք բաժնուեցայ.* 2 *ժամ հեռու գիւղ պառկեցանք լուսնակ գեղեցիկ գիշեր մը։ Արշալոյսէն առաջ ճամբայ ելանք։ Էյնթիլին յիշեցնող լեռներ անցանք, շատ հաճելի ճամբորդութիւն, անտառներու մէջէն։ Տիգրանակերտէն մինչեւ այստեղ անտառ չէինք տեսած։ Լեռներու վրայ բազմացեր են հազարաւոր կաքաւիկներ. որսացող չկայ։ Ճամբու վրայ դարձեալ լքուած ու աւերակ գիւղեր... Գետին եզերքը ճաշելէ ետք ճամբայ ելանք։*

ՍԵՊՏ. 24–26, 1918, ՊԻԹԼԻՍ

Կէսօրէ ետք, Թավան գետին ափէն ելլելով, երկուքուկէս ժամ

յարատեւ վերելք մագլցեցանք ու բարձր լերան կատարին պառկեցանք, շատ հաճելի ճամբորդութիւն. ամէն կողմ կաղնիի անտառներ։ Յաջորդ երեկոյեան, երկուքուկէս ժամ զառիվար իջնելով հասանք Պիթլիսի մատոյցին։ Ճամբաները շատ զառիթափ ու դժուարանցանելի էին։

Պիթլիսի գետի հովտէն ելանք Տիգրանակերտ տանող խճուղի, աւելի հարթ ու հանգիստ։ Ասկից մինչեւ Պիթլիս 5–6 ժամ, շատ հաճելի ճանապարհ է։ Գետը արագավազ է զառիթափ գետնի վրայ. ժայռերու վրայէն կան շատ մը յորձանուտներ։ Վայրի ընկոյզ, թութի ծառեր եւ որթատունկ. իրօ՛ք դրախտանման երկիր։ Օդերը զով ու մեղմ կ՚ընթանան։ Ամէն կողմ աւերակ։ Պիթլիս մտանք 26–ի առաւօտը։

ՄԵՊՏ. 26–30, 1918, ՊԻԹԼԻՍ

Գողտրիկ քաղաք մըն է Պիթլիս, շատ հաճելի։ Կեդրոնէն կ՚անցնի գետը, որուն երկայնքին շարուած են պարտէզներով շրջապատուած տուները, երկու ափերուն։ Մենատուները քարով պատուած են, հաստատուն։ Սենեակները ընդարձակ են ու լաւ պաշտպանուած։ Ատաղձեղէնը՝ մեծաւ մասամբ ընկոյզ։

Այսուհանդերձ, քաղաքին խոշոր մասը աւերակ է. փլատակ տուներուն մէջը լեցուն է մարդու ոսկորներով։ Ջուրը սառն է, օդը բարեխառն, շատ հաճելի։ Կան բազմաթիւ հանքային եւ ծծմբային աղբիւրներ։

Վան երթալու պատրաստութեան մէջ էի. բայց յանկարծ հրաման եկաւ որ Պիթլիս մնամ. ուստի կայանի - նօգտա - բժիշկ մնացի այստեղ։ 27 ոսկի թղթադրամ ուղարկեցի տուն։ Յարմար կոկիկ սենեակ մը գըտնելով՝ տեղաւորուեցայ։

Արեւմտեան յարձակումները տակաւին կը շարունակուին։ Գերման կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայկական, Ատրպէյճանական եւ Վրացական հանրապետութիւնները։ Անգլիական Կառավարութիւնը կը տեղեկացնէ Իրաքի եւ Պաղեստինի մէջ յարձակումի անցնիլը։

ՀՈԿՏ. 1–2, 1918, ԹԱԹՈՒԱՆ

Երէկ, բժշկապետ Տոքթ. Աճէմեանի հետ Թաթուան գացինք ու այդ տեղի տաղաւարները շինելու արտօնութիւն առնելով վերադարձանք։ Թաթուան Պիթլիսէն 27 քմ. հեռու, ծովու ափին՝ Վանի նաւահանգիստն է։ Հիմնովին աւերուած է, կանգուն պատ անգամ չկայ։ Ճամբան ալ թէեւ հարթ է ու լաւ կերտուած, սակայն վնասուած է շատ մը տեղերէ պատերազմի հետքերով։ Լիճը հանդարտ էր, շատ սիրուն. ջուրը, թէեւ աղի, կը փրփրէր նոյնիսկ առանց օճառի։ Նեմրութ, Սիփան եւ Վարագայ լեռ-

ները շարուած կը զարդարէին բոլորտիքը։ Այս գիշեր հոս անցնելով՝ վաղը կը վերադառնանք։

ՀՈԿՏ. 3–4, 1918, ՊԻԹԼԻՍ

Երէկուան Աժանսը կը հաղորդէր Ղաշայի մէջ Պուլկարներու պարտութեան մասին եւ հաւանական կը գտնէր որ Ֆերտինանտ թագաւորը չկարողանայ պահել իր գահը։ Այսօր ալ կարդացինք Դամասկոսի անկումը եւ Պուլկարներուն առաջարկը՝ զինեալ զինադուլի մը։ Գերման Թուրքիա եօրնան(?) ազատ մնալու մասին զրոյց կայ։ Արեւմուտքի մէջ կռիւներ կը շարունակուին։ Սամանթիէն եւ Սէն Միշէլ վերցուած են Ֆրանսացիներէն։ Պատերազմը տարբեր ձեւ առնելու վրայ է։ Մեր մօտ ուժեր կ'ուղարկուին Իրաք։

ՀՈԿՏ. 5–6, 1918, ՊԻԹԼԻՍ

Այսօր աժանսի լուրեր հաղորդեցին թէ Պուլկարիոյ Ֆերտինանտ թագաւորը հրաժարած է եւ տեղը գահաժառանգ Յ. Ճիւ(?) Պօրիս գահ բարձրացած է։ Վիլսոնի կողմէ, անցեալ տարի Գերմանիոյ, Աւստրիա-Հունգարիոյ եւ Թուրքիոյ տրուած 14 կէտերով հաշտութեան առաջարկը ընդունուած է։ Վերոյիշեալ պետութիւններուն՝ բոլոր ճակատներու վրայ զինադուլ ընելու պատրաստ ըլլալը կարդացինք։ Պատերազմը աւարտած կը նկատուի։ Կը կարծեմ թէ այս դէպքով ամենաշատ ուրախացողը ես եմ աշխարհի մէջ։ Այդ պատճառով ալ այս գիշեր չկրցայ քնանալ. առտուն անհանգիստ եղայ։

ՀՈԿՏ. 6–10, 1918, ՊԻԹԼԻՍ

Վիլսոնի առաջարկած հաշտութեան տակաւին պատասխան չէ տրուած. այդ պատասխանը մերժում պիտի ըլլայ կ'երեւի։ Պուլկարիա զէնքերը վար դրաւ։ Թուրքիոյ նախարարական դահլիճը ինկաւ երէկ։ Անգլիական առաջարկի վրայ, Թէվֆիք Փաշա վարչապետ եղաւ։ Նոր դահլիճը չկազմուեցաւ։ Պալքան գնացքը գործել դադրեցաւ։ Անտանտի ուժեր Սերպիոյ մէջ մինչեւ Նիշ վերագրաւած են։ Արեւմտեան ճակատ ոչ մէկ դէպք։

ՀՈԿՏ. 10–15, 1918, ՊԻԹԼԻՍ

Գերմանիոյ հետ զինադուլի բանակցութեան սկսելէ առաջ, Վիլսոն պահանջեց որ գրաւուած հողերը ամբողջութեամբ պարպուին։ Թէվֆիք Փաշա մեր դահլիճը չկրցաւ կազմել։ Իզզէթ Փաշա ստանձնելով թէ՛ վարչապետի եւ թէ ռազմական նախարարի պաշտօնները, նոր դահլիճը

կազմեց։ Անգլիական ուժեր Դամասկոսէն դէպի Հալէպ կը քալեն։ Վանի մէջ գերի բռնուած 500-ի չափ հայեր բռնի գաղթի ենթարկուելով, մեր քովէն անցան։ Աւստրիոյ մէջ կազմուած դաշլիճին մէջ տագնապ յառաջացած է։

ՀՈԿՏ. 15–20, 1918, ՊՈԼԻՍ

Անտանտի բանակները Հալէպէն 5–6 ժամ հեռու կը գտնուին. Վիլսոն Գերմանիոյ հասկցուցած է թէ՝ քանի ծովերու բացին փոստի նաւերը կը թորփիլահարուին եւ ցամաքի վրայ նահանջի պահուն գերման զօրքը կը շարունակէ ամէն ինչ աւերել, իրաւունք չունի հաշտութիւն խնդրելու. ան պահանջեց առանց պայմանի անձնատուութիւն։

Կարս, Արտահան եւ Պաթում «բռնի քուէով» կցուած ըլլալուն, Ռուսիան բանակցութիւնով այդ վայրերուն ետ տրուիլը պահանջեց։ Մեր ալ առանձինն հաշտութեան ձեռնարկելուն մասին կը խօսուի։

ՀՈԿՏ. 20–25, ՊՈԼԻՍ

Մենք առանձինն հաշտութիւն առաջարկեցինք եւ այդպէս որոշուեցաւ (ածանս)։ Անգլիացի գերի Զօրավար Թաունսենտ կը միջամտէ։ Լսեցինք որ մեր եւ Անտանտի ներկայացուցիչներ Գըրճա-Ալիի մէջ հանդիպում ունեցեր են։

Անցեալ օր, իմ եւ Սաիտ Պէյի հիւանդանոցի սպայակոյտին Վան երթալուն համար հրաման եկաւ։ Մի քանի օրէն կը մեկնինք։ Տանող շոգենաւը նորոգութեան մէջ ըլլալուն, ցամաքէն պիտի ճամբորդենք։

Այսօր թշնամիին արդէն Հալէպի հիւսիսը անցած ըլլալը լսեցինք։ Տիճլէ (Տիգրիս) ճակատի վրայ ալ յարձակում կայ։

ՀՈԿՏ. 25–31, 1918, ՊՈԼԻՍ

Զինադուլը ստորագրուեցաւ։ Մեզի ստորագրել տուին չափազանց ծանր 16 պայմաններ, որով թէ՛ երկիրը եւ թէ կառավարութիւնը ձեռք առին։ Բանակի ցրուումի համար պատրաստութիւն տեսնելու սկսուեցաւ։ Մօտաւոր անցեալին Վանէն քշուող հայ գերիները ետ դարձուելով՝ մեր քովէն անցան կրկին անգամ։ Ծրէկ իրենց մօտ երթալով հաց ու չամիչ ցրուեցինք։

Աւստրիոյ մէջ, Հունգարիա ազատ պետութիւն հռչակուեցաւ։ Մեծ խռովութիւններ կան։ 10 օր առաջ Հալէպ ինկաւ։ Մեր հիւանդանոցի հիւանդ ու պաշտօնեայ ամբողջ կազմը հրաման ստացաւ Վան փոխադըրուելու. բայց ես կը խորհիմ թէ ի վերջոյ այստեղ պիտի զինարձակուինք։

ՆՈՅՄ. 1–5, 1918, ԹԱԹՈՒԱՆ

Երէկ Պիթլիսէն շարժելով Թաթուան եկայ, 27 քմ. հետիոտն։ Զինադուլը ստորագրուեցաւ Նոյմ. 1-ին, շատ ծանր 25 պայմաններով։ Ըստ անոնց, երկաթուղին, բոլոր նաւերը, զէնք ու զինամթերք, նեղուցներ, փոստ-հեռագրական կեդրոններ, ճամբաներ, ամէն ինչ Անտանտի ձեռքը տրուեցաւ։ Բանակը անմիջապէս պիտի ցրուի։ Արաբիա, Կովկաս եւ Պարսկաստան պիտի պարպուին։

Խեղճ հայերն ալ մեզի հետ Թաթուան եկան. շատ սրտաճմլիկ տեսարաններ։

Այսուհետեւ կարելի չէ առանց կրակի մնալ։ Վանայ ծովը երկրորդ անգամն է որ կ'այցելեմ։ Փոխադրանաւը եկաւ. Վան կը մտնենք։ Զինացրումի հրամանին կը սպասենք այսօր-վաղը։ Լեռներու կատարները ձիւնով ծածկուած են։ Այսուհանդերձ, կարծածիս չափ ցուրտ չ'ըներ։ Երեք օր առաջ, հիւանդանոցի քոյրերը - բոլորը հայ - տեղական կառավարութեան յանձնելու հրաման եկաւ. խեղճերը դարձեալ արիւնոտ օրերու պիտի ենթարկուին։ Շատ խորհեցանք թէ ի՛նչ կրնանք ընել զիրենք ազատելու, սակայն անօգուտ։

ՆՈՅՄ. 5–10, 1918, ԹԱԹՈՒԱՆ

Տակաւին կը սպասենք այստեղ։ Ձանձրալի օրեր կ'անցնենք. փոխադրանաւը ե՞րբ պիտի գայ՝ չենք գիտեր։ Թերթ (աժանս) *չկայ։ Պաքուին անգլիացիներու կողմէ գրաւումը լսեցինք։ Ուկրաինացիներու եւ Գերմաններու միջեւ արիւնոտ բախումներ կան։ Իտալիոյ ճակատին զինադուլ եւ զինընկեցութիւն սկսած է։ Իտալացիք Թրիեսթէն գրաւած են։ Մենք կը պարպենք Պարսկաստանը։ 11-րդ զօրաբաժինը Վան քաշուեցաւ։ Մեր կայանը ցրուելու վրայ է. զօրքն ալ նոյնպէս։*

ՆՈՅՄ. 10–15, 1918, ՎԱՆ

Իզզէթ Փաշայի դահլիճը ինկաւ. տեղը եկաւ Թէվֆիք Փաշայինը։ Էնվէր եւ Թալաաթ Փաշաներ փախուստ տուին, սակայն բռնուեցան։ Գերմանիոյ Իմփերաթորը հրաժարեցաւ։

Թաթուանի մէջ 10 օր սպասելէ յետոյ, այստեղ եկայ։ Վանայ ծովէն 2 ժամ հեռաւորութեամբ, ջրառատ դաշտի մը վրայ կը գտնուի քաղաքը, պարտէզներով շրջապատուած։ Աղուաշէն քաղաք է Վան, պուլվարի ձեւ լայն փողոցներով, երկու կողմերը ծառապատ. անոնց ետին ցանցառ մենատուններ են՝ պարտէզ ու այգիներով շրջապատուած. կրնաս ժամերով քալել։

Կեանքիս լաւագոյն օրն է. այսօր զինացրուեցայ։ Գիշերը չկրցայ քնանալ։ Կարս-Պաթում ճամբով պիտի վերադառնանք Պոլիս։ Վանի բերդը հռչակաւոր է. ան բնական միակուռ (եալըը) ժայռի վրայ կառուցուած է Շամիրամի կողմէ։

Կովկասի մէջ հայ ու վրացի պատերազմի մէջ են։ Անգլիացիք գալով զինադուլ կատարած են։ 2 օրէն ճամբայ կ՚ելլեմ. տունի մասին կը խորհիմ յարատեւ։

ՆՈՅՄ. 15–20, 1918, ՎԱՆ

Գացինք Վանի բերդը այցելելու. 3 քմ. երկայնքով, 5 մինարէ հասակով ամրոց, միակուռ ժայռի վրայ, Շամիրամի կողմէ կառուցուած։ Հին քաղաքը այս բերդին արեւելքը կ՚իյնայ։

Արդի քաղաքը դատարկ է, տուներուն կէսը փլած։ Լիճը, Վարագայ եւ Սիփան լեռներով, շատ հաճելի տեսարան մը կը հայթայթէ քաղաքին։ Դահլիճը դարձեալ փոխուեցաւ։ Երկու օրէն, Պաթումի ճամբով Պոլիս պիտի մեկնիմ։ Իմփերաթոր Շարլ հրաժարեցաւ. Աւստրիա եւ Գերմանիա հանրապետութիւն դարձան։ Ֆրանսական զօրք ելաւ Պոլիս. իմացանք թէ Անգլիացիք Մուսուլը պարպեր են. այսօր ալ լուր հասաւ թէ վերագրաւեր են։

ՆՈՅՄ. 20–25, 1918, ՓԱՆՋԸ

Ամսոյս 22-ին, 17 սպայ եւ հիւանդանոցի քոյրեր Վանէն ճամբայ ելանք. ծովափին ի վեր դէպի հիւսիս քալեցինք։ Յետմիջօրէին անձրեւ սկսաւ։ Մեր առաջին կայանը եղաւ Կիւլլիւ-քէօյ. ախոռի մը մէջ պառկեցանք, մեր տակը ցեխ ու աղբախառն յարդ. երդիկը կը կաթէր, խայտառակութիւն։ Տեղատարափը շարունակուեցաւ երկրորդ օրն ալ. հակառակ ատոր՝ շարունակեցինք ճամբան։ Ցեխը՝ աննկարագրելի։ Ի հեճուկս այդ բոլորին, ճամբորդութեան հաճոյքը կը պարուրէր զիս. զինարձակուած ըլլալը այնքան որ թեթեւցուցած էր սիրտս...։ Երկրորդ օրը անցուցինք Ճանիկ գիւղ։ 3-րդ օրը անձրեւը տակաւին կը շարունակուէր. շատ դժուարութեամբ գիշերը ժամը 2-ին հասանք Փանջը գիւղ, վրան բաց սայլերով։ Ա՛լ շարժելու ի վիճակի չըլլալով, օր մը հանգիստ ըրինք այստեղ։

Ամբողջ ճամբան քալելով կտրած ենք. սրունքներս երկաթի պէս պնդացան։ Այսօր օդը բացուեցաւ եւ ճամբաները չորնալու սկսան։ Վաղը պիտի շարժինք։ Ամէն կողմ զինացրուած կայ, զօրք թէ սպայ։ Լեռները ձիւնով ծածկուեցան. մէկ երկու շաբաթէն ճամբաները անանցանելի

պիտի դառնան։ Այնթապ, Իշխանեանին գրեցի որ ընտանիքիս տեղեկացնէ թէ Պաթումի ճամբով կու գամ։

ՆՈՅՄ. 25–26, 1918, ՊԱՅԱԶԻՏ ԱՂԱ

Այսօր օդը պայծառ է։ Ծանիկէն ելլելէ ետք, լիճի ափով ու ծովու եւ ցամաքի հաճելի տեսարանները դիտելով հասանք Բերկրիի հովիտ։ Մէջէն խոշորկեկ գետակ մը կ՚անցնի - Պենտի-մահ(?). բերքառատ վայր մը։ Բերկրին Իսմայիլ Շահի կողմէ կառուցուած բերդ մըն է, որուն անունով կը կոչուի անոր կից աւանը։ Բերդը կը գտնուի հովիտին վերջաւորութեան։ Կէսօրն անց, ժամը 2–ին այստեղ հասանք. գիշերը անցուցինք յոյներու կառուցած մէկ տաղաւարին մէջ։ Որքան ալ ցուրտ, ես ճամբու քէյֆը կը հանեմ։

Բերկրին ետին ձգեցինք այս առաւօտ ու վերոյիշեալ գետի եզերքէն ալ, (Քասսումանշ ճամբէքով?)։ Ձորի մը մէջէն երկար քալեցինք։ Ռուսերը երկաթուղի ձգած էին մինչեւ Բերկրիէն 2 ժամ հեռու վայր մը։ Պայազիտ-Աղան լայն հովիտի մը մէջ հարուստ գիւղ մըն է։

ՆՈՅՄ. 28–30, 1918, ԱՂՃԱՃ

Կէս կանգուն ձիւնին մէջէն 8 ժամ քալելէ ետք, այս գիւղը հասանք։ Զարմանալի՛, ախոռն ու մարդիկ նոյն տեղը կը գտուէին. տուները գետնին տակ. երդիկի վրայ հազիւ մէկ երկու ծակ կայ։ Ոջլոտեցանք։

Վեց օր է ոտքով կը ճամբորդենք. այսօր չափազանց յոգնած եմ։ Յարմար սնունդ չկայ։ Այսօր մեր 4 սայլերը ձիւնի մէջ խրեցան։ Ա՛լ գայլե՞ր, վոհմակներով...։ Կեանքիս ամենէն անմոռանալի օրերը կ՚անցընեմ. սակայն տուն վերադառնալու զգացումը փորձանքներս մոռցնել կու տայ։ 2 օրէն Պայազիտ պիտի հասնինք։ Պայազիտ Աղայի եւ Պայազիտի միջեւ տարածուած է դաշտ մը, լայնքով երկայնքով 5 ժամնոց ճամբայ։ Մէջէն կ՚անցնի գետ մը։ Այս շրջանի գիւղերը հայաբնակ ըլլալով, այժմ պարսիկ գաղթականներով լեցուած են։ Պարսկաստանէն 2 ժամ հեռու կը գտնուինք միայն։

ԴԵԿՏ. 1–4, 1918, ՊԱՅԱԶԻՏ

Երէկ Պայազիտ հասանք։ Աղճաճէն Սու-ալան երթալու ատեն, մէկ ու կէս ժամ հեռու, լեռ մը անցանք, բոլորովին ձիւնածածկ. կառքերը անցնելու մեծ դժուարութիւն կրեցինք։ Շատ մը տեղեր բեռները մեր կռնակը առնելու ստիպուեցանք։ Կառքերն ալ անցուցինք ուսերը տալով։ Սու-ալան երկաթուղիի կայարան է, զոր ռուսերը շինած են, բայց վառած են զայն՝ հեռանալու ատեն։ Սու-ալանէն ելլելով Պարսիկ գիւղ

մը հասանք։ Ատկից ալ Պայազիտ եկանք երէկ առաւօտ։ Վաղը գնացքով Կարս պիտի մեկնինք։ Պայազիտը անտառազուրկ, լայնատարած լերան մը կողքին կը գտնուի. աղիւսաշէն քաղաք է։ Կայարանը հոս ալ կառուցուած է ռուսերու կողմէ, շատ կատարեալ։ Կայարանին շուրջը նոր շէնքերով լեցուած է. կարծես քաղաքը հոն փոխադրուած ըլլար. սակայն բոլոր տուները փլատակ են։ Իկտիր եւ Շահ-Թախտէ հայերուն յանձնուած են 3 օր առաջ։ Ամէնուրեք կեանքի դժուարութիւն կը տիրէ. չափազանց անհանգիստ մթնոլորտ։

ԴԵԿՏ. 4–9, 1918, ՊԱՅԱԶԻՏ

Այստեղէն շարժելու պատրաստուեցանք, կառքերը բեռցուցինք։ Մինչ այդ, հրամանատարութենէ նոր հեռագիր եկաւ. պէտք էր գնացքով ճամբորդէինք։ Ճամբաները աւերուած ըլլալով, գնացքը կ'ուշանար։ Չորս քոյրեր մեզի հետ, 8 օրէ ի վեր սպասումի մէջ ենք այստեղ, անզբաղ։ Թէեւ հանգիստ ենք, բայց երկար սպասումը մեզ կը տանջէ։

Պայազիտ 1000 տուն հայ կայ եղեր, բայց բոլորը փախուստ տուեր են։ Քաղաքը կարեւոր հանգոյց մըն է Արարատ լերան փէշերուն։ Մասիսն ու Արարատը եզակի հմայիչ տեսարան մը կը գոյացնեն։ Շատ հաճելի զգացումներու տուն կու տան ինձ մօտ։ Աննման, շքեղ ու օգոստափառ լեռ մըն է Արարատը։

ԴԵԿՏ. 10–14, 1918, ԳԱՐՍ–ՔԻԼԻՍԱ

Դեկտ. 13-ին Պայազիտէն մեկնեցանք շոգեկառքով։ Կայարաններն ու ճամբաները աւերուած ըլլալով, շատ դանդաղ կ'ընթանանք. ուշադիր։ Պայազիտի հովիտը բաւական ցած ըլլալուն, ձիւն չկար։ Սակայն քանի բարձրանայինք, ձիւնը կը շատնար, անանցանելի դառնալու աստիճան։ Շատ դժուարաւ Գարա-քիլիսա հասանք այսօր։ Պայազիտ մնացինք 13 օր։ Տեսնենք թէ որքան պիտի ստիպուինք մնաց այստեղ։ Շատ ձիւն կայ, շատ ալ դժուարութիւններ։

ԴԵԿՏ. 15–18, ԳԱՐՍ–ՔԻԼԻՍԱ

Փոխադրական միջոցներու չգոյութեան՝ ստիպուեցանք սպասել։ Շատ ձիւն կայ, ճամբաները գոց են. մեր այստեղէն կարենալ դուրս գալը տարակուսելի է։ Զտեսնուած սղութիւն է, ամէն ինչ չափազանց թանկ։ Զօրաբաժնի հրամանատարութեան հեռագրեցինք (բանակէն արձակուող բոլոր սպաները եւ անձնակազմը այդ միջոցին կը դիմեն)։ Շատ դժուարութիւն կայ, միջոցներու չգոյութիւն։ Թարմ հաց եւ միսէն տարբեր սնունդ չկայ այստեղ։ Մենք բաղդատաբար աւելի հանգիստ ենք

քան ուրիշներ։ Բուժքոյրեր կ՚եփեն։ Թաւական պաշար ալ ունիմ, կը սնանինք։ Ծախսեր՝ բազում, սակայն ամէն բան աչքի առած ենք տուն հասնելու յոյսով։

ԴԵԿՏ. 19–21, 1918, ՃԷԼԻՔԵԱՆ

6 օր Գարա-քիլիսա մնալէ ետք, շատ դժուարաւ մի քանի ուղտեր գտանք եւ ճամբայ ելանք առջի օր։ Շատ ձիւներ էր։ Առաջին գիշեր Ճէլիքեան մնացինք։ Շրջանի բոլոր գիւղերը հայկական են, բայց դատարկ։ Բնակիչները փախեր են, չեն ջարդուած։ Յաջորդ հանգրուան չհասած, կայ լեռնային Թահիրի անցքը, ուր մէկ-երկու մեթր ձիւն կուտակուած է։ Տեսնենք ինչ կերպ պիտի կարենանք անցնիլ։

Ուղտերով ճամբորդութիւնը շատ հաճելի է։ Շուրջի լեռները լերկ են. բնակչութիւնը կովկասեան տարազով՝ թաթար եւ չերքէզ։ Բնակարաններու տանիքները իւրովի ճարտարապետութիւն ունին, անկիւնէ անկիւն երդիկներով։

ԴԵԿՏ. 22–26, 1919, ԽՈՐԱՍԱՆ

Ճէլիքեանէն դուրս գալով Թահիրի անցքը հասանք. ահռելի վիճակ՝ ձիւնը մէկ ու կէս մեթր խորունկ։ Ուղտերը դժուարաւ մէջէն կ՚ելլէին. սոսկալի վերելքներ։ Մեծ դժուարութեամբ հասանք Էշշէք-Իլիաս։ Այստեղ ախոռի մը մէջ զետեղուեցանք, գիշերելու համար։ Ստիպուած կրակ կը վառենք. ծուխի մէջ մնացինք ամբողջովին. սեւ-սեւ դարձանք։

Էշշէք-Իլիասէն ելլելով Տէլի-Պապա քնացանք։ Այստեղ գաղթականներ կային։ Այս բոլորը հայկական գիւղեր են. Բասէնի հովիտը այստեղ է. ջրառատ, բուսառատ տարածութիւններ, բայց ամէն տեղ աւեր...։ Տէլի Պապայէն անցանք Խորասան։ Այստեղէն Էրզրում «տէքովիլ» կայ։ 3 օր այստեղ մնալէ ետք . . . . .-ով «մեքիարէ»ով(?) հանդերձ, Էրզրում պիտի երթանք։

Այստեղ ալ ռուսեր գողտրիկ կայարան մը շինած են...։

* * *

Այստեղ վերջ կը գտնէ Բժշկ. Ա. Ճեպենեանի օրագիրը. տաժանելի ճամբորդութիւնը քէնէ,– Խորասանէն Էրզրում եւ Էրզրումէն մինչեւ Տրապիզոն,– դեռ պիտի տեւէր 40 օր: Այդ մասին բերանացի կը պատմէր Բժշկ. Ճեպենեան՝ տուն դարձէն ետք:

Զինարձակուած իրենց խումբը, 1919-ի Յունուարին, ձիերուն եւ ուղտերու օգնութեամբ, պիտի կտրէր ձմրան սառնամանիքին, բուքին ու փոթորիկին, քանի մը ձիւնի խաւով պատուած Էրզրումի լեռներու անանցանելի ճամբաները: Առջեւէն քալող ուղտերը, իրենց լայն թաթերով, ճամբայ հարթելու էին ձիւնը ճզմելով: Պատերազմի արհաւիրքը տեսած, ամայացած այդ ցամաքամասին վրայ, անբարեացակամ ու դաժանացած տարրերով շրջապատուած, ճամբայ գտնել, իջեւան գտնել, սնունդ հայթայթել, ի՜նչ խօսք, ներքնական ճիգերու կը կարօտէին: Զինք միապաղաղ սպիտակ ցոլքը կը պարտադրէր աչքերը պաշտպանել սեւ ակնոցներով, ձիւնկոյր չըլլալու համար:

Այսպէս, 40 օր տոքով ճամբորդելէ ետք, կը հասնէին Տրապիզոն: Անկէց Պոլիս, ծովու ճամբով անշուշտ եւ ի վերջոյ Հալէպ, երկաթուղիով:

Այսպէս, 4 երկար տարիներ դժնդակ պայմաններու տակ, Օսմանեան կայսերական բանակին հաւատարմօրէն ծառայելէ ետք, Բժշկ. Աւետիս Ճեպենեան կը վերադառնար տուն... այս անգամ, լծուելու համար կեանքի ամենատխուր պատմութեան – պատմութեան մէջ նախընթաց չունեցող վայրագութեամբ ցեղասպանութեան ենթարկուած իր անպաշտպան ժողովուրդին վերապրող բեկորներու ծառայութեան:

1919-ին, Բժշկ. Ճեպենեան եւ իր աներձագը՝ Բժշկ. Տիգրան Յովհաննէսեան, միասնաբար հիմնեցին իրենց անունը կրող հիւանդանոցը Հալէպի մէջ, Խանտաւ փողոցին վրայ. այն օրերուն այստեղ կը վերահաւաքուէր Սուրիական Անապատի մէջ ցաւ ու գրի հայոց մնացորդացը, որ ապագային պիտի կազմէր Հալէպահայ Մայր գաղութը:

Մեծ Եղեռնի սարսուռէն ետք, ազնիւ ու հիւրընկալ Արաբ ժողովուրդը ասպետօրէն առիթը կու տար վերապրող մեր սակաւաթիւ մտաւորականութեան՝ այստեղ վերականգնելու քայքայուած, անդունդին եզրին հասած հասարակական հայ կեանքը: Յաջորդ տասնամեակները կը վկայեն հրա՜շք այդ վերածնունդին մասին, նորակազմ Հալէպահայ Գաղութին մէջ: